

»stå mål med«

– om det offentliges krav til indholdet af
den private børneundervisning fra 1814 til 2001

Af Thorstein Balle

Indledning

I nærværende artikel har jeg søgt at klarlægge, hvilke indholdsmæssige krav det offentlige har stillet til den private undervisning siden 1814. Jeg har i særlig grad undersøgt det for så vidt angår *friskolen*, idet denne skoleform meget eksplicit fra sin begyndelse i midten af 1800-tallet har defineret sig som anderledes end den offentlige skole. Helt modsat f.eks. den private realskole, der ønskede indholdsmæssigt at lægge sig så tæt op ad den offentlige skole som muligt. De to skoleformer havde da også helt frem til 1970 hver deres lovgivning med forskellige krav til skoleformens undervisning, selv om de selvfølgelig begge og på samme måde var underlagt grundlovens skoleparagraf.

Grundlovens § 76

I den nuværende grundlov fra 1953 står der i § 76, at børn i den undervisningspligtige alder, hvis ikke de går i folkeskolen, skal have »en undervisning, der kan stå mål med, hvad der almindeligvis kræves i folkeskolen«. Denne formulering går igen i loven om friskoler og private grundskoler mv., hvor der i §1 står, at en fri grundskole giver en undervisning »som står mål med, hvad der almindeligvis kræves i folkeskolen« – og i loven om folkeskolen (1993), hvor der i § 33 står: »Undervisningspligten medfører pligt til at deltage i folkeskolens undervisning eller i en undervisning, der står mål med, hvad der almindeligvis kræves i folkeskolen«. Grundlovens formulering rejser imidlertid en række spørgsmål og har efter min opfattelse en række logiske implikationer.

I Den danske Ordbog angives det, at ordsammensætningen »stå mål med« betyder: *at være lige så god som* eller *at kunne hamle op med*¹. Eksemplerne i Den danske Ordbog anfører også, at »stå mål med« meget ofte kan erstattes med *at leve op til* – underforstået: at noget svarer til en mere eller mindre bestemt defineret forventning eller målsætning. I flere af eksemplerne bruges »stå mål med« i sammenhænge, hvor der skal angives et forhold mellem to ellers usammenlignelige størrelser – f.eks. løn og ansvar: *Lønnen står ikke mål med ansvaret* eller *Resultatet stod i høj grad mål med anstrengelserne*.

Det vil sige, at der i relation til »stå mål med« i Den danske Ordbog er tale om to forskellige sproglige situationer:

1. når to forhold, der kan sammenlignes bliver sammenlignet: *lige så god som*
2. når to forhold, der ikke kan sammenlignes bliver sammenlignet: *lever op til*

I Ordbog over det danske Sprog siges det, at »*staa maal med*« betyder *at være jævnbyrdig med, kunne maale sig med* – men også, at ordsammensætningen kan betyde det samme som *holde maal*, hvilket igen betyder: »*svare til et opgivet eller fastsat maal, ikke være under et vist fastsat maal olgn.*«

Også i Ordbog over det danske Sprog kan man altså registrere to betydninger:

1. lige så god som (kvalitativt)
2. opfylder et fastsat mål (d.s.s. holde mål – kvantitativt)

Sprogligt set udtrykker »stå mål med« under alle omstændigheder *en måling*, og denne måling kan altså, hvis man sammenfatter de to ordbøgers betydningsbeskrivelser, have to hovedbetydninger:

1. at være ens med/at være det samme som = en objektiv, kvantitativ måling (måske endda ud fra et fastsat mål)
2. at være lige så god som = en subjektiv, kvalitativ måling (dvs. at noget har samme værdi som noget andet – uden at det nødvendigvis er ens med hinanden)

Når undervisningen i friskolen skal stå mål med folkeskolens, kan det altså på den baggrund enten betyde, at undervisningen de to steder så vidt muligt *skal være ens* eller, at de så vidt muligt *skal have samme kvalitet*. Anskuet historisk har begge betydninger været i anvendelse – nogle gange på samme tid. Altså både at der forudsættes en enshed og, at der forventes samme kvalitet (udtrykt ved elevernes standpunkt).

Når friskolen skal give en undervisning, der kan stå mål med folkeskolens, er det selvfølgelig afgørende, hvad der forstås ved *folkeskolens undervisning*. Begrebet dækker nemlig over en række forskellige forhold i skolen:

1. den faglige formidlingsproces – samlet set – der foregår mellem en lærer og en eller flere elever – eller elever indbyrdes
2. det faglige indhold i denne proces (fagrække og pensum)
3. processens organisering (undervisnings- og arbejdsformer)
4. midlerne der bruges i processen (undervisningsmidlerne)
5. skolens virksomhed ud over den egentlige faglige formidlingsprocessen – f.eks. klassens time, lejrskoler, praktik, ekskursioner osv.

Alle disse forhold indgår hver for sig eller tilsammen i forskellige kombinationer i den gængse brug af begrebet *folkeskolens undervisning*. Når friskolens undervisning så skal »stå mål med« folkeskolens, er det derfor afgørende, hvor bredt undervisningsbegrebet skal opfattes.

Siden ordene om »stå mål med« kom ind i grundloven i 1915, har undervisningsbegrebet i øvrigt også undergået store forandringer både praktisk og teoretisk. Undervisning betyder ikke det samme i 2001, som det gjorde i 1915. Jeg skal blot trække to eksempler frem. I løbet af 1970'erne, ikke mindst under inspiration fra Tvindskolerne, inddrages praktiske, produktionsrettede aktiviteter som del af den målrettede fag- og pensumaktivitet. Især på efterskoleområdet blev inddragelsen af eleverne i skolens praktiske gøremål meget omfattende. Da den 9-årige undervisningspligt indførtes i 1972, kom efterskolerne undervisning også til at omfatte undervisningspligtige elever, og efterskolerne skal fra da af også leve op til kravet om at »stå mål med«. Undervisningsministeriet bliver derfor som øverste tilsynsmyndighed for efterskolerne i dets godkendelsespraksis nødt til tage højde for udviklingen i undervisningsbegrebet, også fordi en del af tilskudsgrundlaget under de daværende tilskudsregler knyttede sig til *undervisningstimetallet*. I en skrivelse fra undervisningsministeriet fra 1. februar 1979 til forstander Ole Hansen på Rens Efterskole skriver undervisningsinspektør Jørgen Olsen f.eks. således: »*Det bemærkes, at alene den del af det praktiske arbejde, der beskrives som undervisning, og som indgår i et fremadskridende undervisningsforløb integreret i skolens mere teoretisk prægede undervisning kan henregnes til undervisningstimer, for hvilke der udbetales lærerløn.*«

Et andet anslag mod den traditionelle opfattelse af undervisning, kommer fra pædagogisk-teoretisk hold i løbet af 90'erne, hvor begrebet *læring* i mange sammenhænge erstattede begrebet undervisning. Det er ikke alene gennem den planlagte og målrettede faglige aktivitet, at eleverne lærer noget. Læring foregår i alle livets forhold, derfor bliver læring og ikke undervisning det didaktiske hovedbegreb, og udtryk som »fra undervisning til læring« og »ansvar for egen læring« kommer på mode².

Disse og andre angreb på undervisningsbegrebet gør det ikke nemmere at definere, hvad det vil sige, at friskolen skal give *en undervisning*, der kan stå mål med folkeskolens. Når dertil lægges, at sammenligningen mellem undervisningen i de to skoleformer også ofte omhandler *undervisningens resultat* udtrykt f.eks. ved elevernes standpunkt bliver defineringen af »stå mål med« ikke nemmere³.

I ovennævnte loves ord om »stå mål med« siges også: »*hvad der almindeligvis kræves i folkeskolen*«. For at det skal give mening, må det nødvendigvis være underforstået, at det kan lade sig gøre at bestemme begreberne »almindeligvis« og »folkeskolen«. Men da folkeskolen er en kommunal skole med betydelige forskelle på skolevæsenene fra kommune til kommune, og kun i beskedent omfang er standardiseret fra centralt undervisningsministerielt hold, kan det ikke lade sig gøre objektivt at bestemme begreberne »almindeligvis« og »folkeskolen«. Det gælder også hvis standpunktperspektivet inddrages. Selv om der i foråret 2001 i medierne har været fremsat krav om det, findes der ikke en opgørelse over, hvad eleverne i gennemsnit opnår i karakterer i de forskellige fag ved folkeskolens afgangsprøver, så »almindeligvis« findes heller ikke på dette område⁴.

Man kunne naturligvis spørge, om denne forestilling om en gennemsnitlig folkeskole (i ental) i højere grad gav mening, da ordene kom ind i grundloven i 1915. Men også dengang var folkeskolen en kommunal skole med vidtstrakt selvstyre i

forhold til de centrale myndigheder, så heller ikke da kunne man entydigt sige hvad der »almindeligvis« blev krævet eller opnået i folkeskolen. Før 1915 havde denne mangel på gennemsnitlighed ført til, at kravet i 1855-loven⁵ om, at friskolen skulle undervise i de samme »foreskrevne Undervisningsgjenstande« som almueskolen, blev gjort til et krav fra kirke- og Undervisningsministeriet om at følge den lokale almueskole⁶.

Hvis »almindeligvis« i dag kan oversættes ved de lovpligtige standarder i folkeskoleloven, der gælder for alle skoler, f.eks. fag række, fag mål, CKF (centrale færdigheder og kundskaber), timetal osv., og hvis det betyder at disse i fuldt omfang også skal gælde for de frie grundskoler, vil det være i klar modstrid med disse frie skolars tradition for pædagogisk frihed. En frihed som har været hævdet i større eller mindre grad siden 1855⁷.

Det er således heller ikke til at afgøre, hvad *almindeligvis* betyder – og alt i alt efterlader formuleringen »en undervisning der står mål med, hvad der almindeligvis kræves i folkeskolen« mange flere spørgsmål og uklarheder end det modsatte. Ikke desto mindre er det denne udefinerbare formulering, der nu i snart 86 år overordnet har udtrykt de krav, som staten med grundlovsautoritet har kunnet stille til den private undervisning.

Det interessante bliver derfor ikke at fastslå en entydig tolkning af formuleringen, men kritisk at følge hvordan praksis bag ordene har udviklet sig – eller sagt på en anden måde, at undersøge de skiftende krav, der har været stillet til den private undervisning – herunder også til friskolen – for at den har kunnet opfylde elevernes undervisningspligt.

Almueskolelovene af 1814

Naturligvis har der været ikke-offentlig undervisning før 1814. Ja, man må gå ud fra, at undervisning som planlagt og målrettet læringsaktivitet i en eller anden form for institution har været ikke-offentlig, længe før der kom offentlige skoler. Men 1814 er et godt udgangspunkt for mine undersøgelser, fordi skolevæsenet i Danmark dette år for første gang blev systematisk og landsdækkende organiseret for så vidt angår børneundervisningen⁸.

Der har også før 1814 været stillet krav fra det offentliges side til den private undervisning. I midten af 1700-tallet angives det f.eks. i flere skolefundatser i Vestjylland, at forældrene, når de giver hjemmeundervisning »som sædvanlig (skal) lære deres (børn) A B C, Fadervor, Bordlæsning, Aften- og Morgenbønner samt videre, saavidt Børnene kan fatte«⁹. Det interessante ved citatet er bl.a., at der åbenbart eksisterer en lærdom, som opfattes som *sædvanlig*. Ordet bruges faktisk i flere af herredets skolefundatser. Der var altså, selv om der ikke var udstukket nogle centralt angivne indholdsbestemmelser, hos myndighederne en sædvane for, hvad der var godt for børnene at lære.

I de to anordninger fra 1814 for almueskolevæsenet på landet henholdsvis i købstaden står der enslydende om den ikke-offentlige undervisning i § 18 hhv. § 25: »Forpligtelsen til at lade Børn eller Tyende søge Almueskolerne, bortfalder for dem, som ved en Student, seminaristisk oplært Skolelærer eller paa anden Maade saale-

des drage Omsorg for deres Børns, Myndlingers eller Tyendes Underviisning, at Amtsskoledirectionen efter indhentet Oplysning fra Sognekommisjonen finder anden Skolegang for disse uforuden.«

Det er altså amtsskoledirektionen (der senere blot hed skoledirektionen), der giver tilladelsen til privatundervisning, men på hvilket nøjagtigt grundlag tilladelsen kan gives, siger anordningen ikke noget om. Kun at direktionen skal finde anden skolegang for disse børn uforuden. Anordningerne giver faktisk ret detaljerede anvisninger med hensyn til, hvilke fag almueskolens undervisning skal omfatte¹⁰ – men altså ikke på, hvad den modsvarende private undervisning skal rumme. Dette kommer først i 1855.

Anderledes er det med privatundervisningen i København. Her stilles ikke alene krav til privatundervisningens indhold men også til undervisningsformen. I § 40 i reglementet står der, »...da har Direktionen [Københavns skoledirektion] i Henseende til dem [private skoler] at vaage for, at de, i hvor meget de end i enkelte Dele gaa videre, end dette Reglement fordrer, dog i alt, hvad der angår Elementærundervisningen og Borgerens Dannelse, følge de for vel indrettede Skoler i det Foregaaende angivne Grundsætninger og i det hele bruge den deri foreskrevne Fremgangsmaade...«. Såvel de »angivne Grundsætninger» som den »foreskrevne Fremgangsmaade« er yderst detaljeret beskrevet i §§ 6 til 37.

Når der for den private undervisning på landet og i købstæderne ikke er en nærmere beskrivelse af et krævet indhold, skyldes det ikke, at der mangler en beskrivelse af, hvad børnene skal lære, når de går i skole i almueskolen. Den foreligger som nævnt ovenfor. Især slutmålet er beskrevet. Ingen børn kunne udskrives af almueskolen med mindre de var klar til konfirmation. Dette blev angivet i anordningens § 25, hvor der står: »Og maae intet Barn antages til Confirmation, førend...Barnet er 13 Aar gammelt og tillige ved de i denne § ommeldte offentlige Overhørelser [skolekommissionens afholdte halvårseksamen] befindes at have de i § 23 befalede Kundskaber fuldkommen inde;«. Ligeledes står der i § 27, at »Ethvert Barn skal, forinden det ansees modent til at udskrives af Skolen, kunne gjøre tilstrækkelig Rede for det som efter § 23 skal læres i Skolerne.«. I § 23 angives, hvilke fag der skal undervises i (jf. note 10), men en nærmere bestemmelse af, hvad fagene skal indeholde, gives dog ikke her. Det rådes der noget bod på i anordningens tillæg, som bl.a. er en belæring af læreren om, hvordan han skal udøve sit kald. I tillæggets §16 uddybes fagernes indhold noget, men dog ikke så det er klart defineret, hvad »de befalede Kundskaber« er – og slet ikke hvad »fuldkommen inde« vil sige. Begge dele skal derfor afgøres ved et skøn udøvet af den stedlige skolekommission. Da der imidlertid i tiden efter 1814 og især efter 1855 åbenbart udvikler sig en for lempelig praksis med hensyn til kravet til elevernes kundskaber for at blive udskrevet af skolen, udsteder Kirke- og Undervisningsministeriet i 1866 et cirkulære, der angiver at »fuldkommen inde« betyder, at eleven skal have opnået hovedkarakteren *meget godt*¹¹. Det hører også med, at anordningerne klart angiver, hvad der er skolens øverste mål. I anordningen for landet § 22 (for købstæder næsten enslydende i § 29) står der: »Ved Børnenes Underviisning skal der i Almindelighed tages Hensyn til at danne dem til gode og retskafne Mennesker i Overensstemmelse med den evangelisk-chri-

stelige Lære; samt at bibringe dem Kundskaber og Færdigheder, der ere dem nødvendige for at blive nyttige Borgere i Staten.»

Kravet til »de befalede Kundskaber« gjaldt i princippet også for børn, der var blevet undervist privat, men det var skoledirektionen og ikke skolekommissionen, der afgjorde om dette krav skulle efterprøves ved eksamen for de privatunderviste. Der er ingen tvivl om, at fritagelse fra skolegang i almueskolen kun i meget ringe omfang før 1855 blev benyttet af andre end velhavere, der havde råd til at ansætte en privatlærer, og af præster. Man må derfor antage, at de fleste privatunderviste blev omfattet af skoledirektionens ret til helt at undtage dem for tilsyn og kontrol¹².

Også den overordnede hensigt med skolen, altså at gøre børnene til gode evangelisk-lutherske kristne og nyttige borgere i staten, gjaldt for den private undervisning. Dog undtagen den private undervisning af børn fra ikke-kristne og ikke-evangelisk-lutherske trossamfund. Det var især aktuelt for jøder, baptister og adventister. Kravet til dem var dog, at børnene blev indpodet en tilsvarende moralsk forståelse af livets forhold¹³.

Skolemanden Christen Kold, som må betegnes som friskoleformens pædagogiske og åndelige fader, skriver i 1850 en afhandling, som han kaldte *Om Børneskolen*. I afhandlingen giver han sit bud på, hvad en offentlig børneundervisning skal give af kundskaber og færdigheder »som vi anse for det *mindste*, der kan fordres af et Barn paa 14 Aar, for at Samfundet, saavel det kirkelige som det borgerlige, kan være tjent med at optage ham som Medlem.« (Kolds fremhævelse). Han taler også om, at der ved siden af den offentlige undervisning skal være en privat undervisning, hvor der »gives en Mand Lov til at sørge for sine Børns Undervisning, som han bedst kan og vil, naar han blot beviser, at de ikke staa tilbage i *Dannelse og Udvikling* for de Børn, der undervises i den offentlige Skole.« (min fremhævelse)¹⁴. Kold anerkender altså fuldstændig, at den private undervisning skal have samme overordnede mål (nå samme dannelse og udvikling) som den offentlige skole. Det skal dog bemærkes, at Kold her taler om lighed i dannelse og udvikling og ikke i resultater. Kold var stærk modstander af eksamen og karakterer.

Jeg mener, man kan konkludere vedrørende anordningerne af 1814, at skønt de ikke angiver et indholdskrav til den private undervisning, så var det underforstået, at børn, der ikke gik i den offentlige skole, skulle modtage undervisning i de samme fag som børnene i almueskolen og nå det samme mål af kundskaber, færdigheder og dannelse som almueskolen. Denne implicitte forståelse bliver da også eksplicit i 1855, hvor den private undervisning får en særskilt lov.

Friskoleloven af 1855

Heller ikke i Grundloven af 1849 kom der formulerede krav til den private skoles undervisning. Skoleparagraffen (§90) i 1849-grundloven gik alene på retten til gratis skolegang for de uformående og lød i sin korthed således: »*De Børn, hvis Forældre ikke have Evne til at sørge for deres Oplærelse, ville erholde fri Undervisning i Almueskolen.*«. En egentlig indholdsbestemmelse kom som sagt først med Lov, indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegangen og om Undervisningen i Skolen givet den 2. maj 1855 – den såkaldte *Friskolelov*. Heri

stod klart i §1, at eleverne i den private skole skal »besidde samme Grad af Kundskab og Færdighed i de foreskrevne Undervisningsgjenstande, som Børn af samme Alder i Gjennemsnit opnaa i Skolen.« Og at børnene besidder sådanne kundskaber og færdigheder skulle godtgøres ved en halvårlig eksamen, som skolekommissionen foranstaltede for de privatunderviste elever. Ved denne eksamen skulle der i friskolen ligesom i almueskolen gives karakterer til børnene, og det var skolekommissionens medlemmer, der såvel eksaminerede som gav karaktererne. I §3 anførtes det, at børn fyldt 13 år kun kunne udskrives af skolen – og det gjaldt også af de private skoler – når de af skolekommissionen »ansees for at have opnaaet det Maal af Kundskaber og Færdigheder, til hvilket Skolen bør føre Børnene«.

Det skal bemærkes, at friskoleloven her taler om, at privatundervisningen både skulle omfatte bestemte fag og skulle resultere i et bestemt kundskabs- og færdighedsniveau hos eleverne. Denne dobbelthed, som er indbygget i den første selvstændige lov om privat undervisning, følger lovgivningen, sagsafgørelserne og diskussionen vedrørende de frie grundskoler og definitionen af »stå mål med« helt frem til i dag, uden at der for alvor er blevet sat fokus på den afgørende forskel, der er på, at friskolen skal stå mål med folkeskolens faglige indhold, og at elevernes standpunkt skal stå mål med et gennemsnitligt kundskabs- og færdighedsniveau. Det vil jeg komme tilbage til sidst i artiklen. Dog vil jeg her blot nævne, at det hverken dengang eller i dag lader sig gøre at beregne det *gennemsnitlige* niveau. Tallene – dvs. standpunktoplysninger i alle fag, på alle årgange fra alle skoler – til at foretage beregningen fandtes og findes ikke¹⁵.

Selv om 1855-loven taler om »de foreskrevne Undervisningsgjenstande« så er foreskrivelsen ikke så klar, at der ikke kommer konflikt om friskolernes faglige indhold. Tværtimod er de lokale skolekommissioners krav til friskolernes fagrække et af de centrale konfliktpunkter mellem friskolefolk og myndighederne i tiden efter 1855. Allerede i 1856 kom den første sag, hvis afgørelse blev model for andre afgørelser i lignende sager. Amtsskoledirektionen i Maribo forespurgte Kirke- og Undervisningsministeriet om 1855-lovens ord om, at de privatunderviste børn skal besidde samme kundskab og færdighed som almueskolens børn, også gjaldt i fag *ud over de »4 Hovedgenstande, Religion, Skrivning, Regning og Læsning«* – f.eks. også i fag som »*Retskrivning, Sproglære, Skriftlæsning, Historie og Geografie samt Gymnastik*«. Dette svarer ministeriet ja til ved at henvise til den omfattende indholdsbeskrivelse for almueskolen i 1814-anordningens Bilag A §§ 14-16¹⁶.

En afgørelse fra Kirke- og Undervisningsministeriet side fra 1861 viser også, hvor nidkært §1 i 1855-loven blev tolket af ministeriet. Nogle forældre, der sammen havde etableret en privat skole, klagede over, at deres børn ved eksamen blev overhørt i et alt for omfattende pensum i Religionskundskab. Hertil svarede ministeriet, at skolebestyrelsen¹⁷ »af de Børn, der ere paa Alderstrin med den offentlige Skoles øverste Classe, maa have Ret til ved hver Examen at fordre et passende Udsnit lært i Balles eller Balslevs Lærebøger siden sidste Examen, saaledes at de tilbørlig kunne gjøre Rede for de deri indeholdte Religionslærdomme, baade af Troslæren og Sædelæren, og udenad kunne fremsige de Skriftsteder, med hvilke Lærdommene i Lærebogen er belagte«¹⁸. Der var altså på daværende tidspunkt ikke noget, der kun-

ne forhindre en skolebestyrelse i at forlange fuld indholdsmæssig lighed mellem almueskolen og friskolen.

For mange friskolefolk blev friskoleloven af 1855 opfattet som en sejr for den skolefrihed, de havde kæmpet for, fordi den gav en *almindelig* adgang til at lade børnene undervise privat¹⁹. Efter denne lovs §1 kunne ingen myndighed længere forhindre forældrene i selv at sørge for deres børns undervisning. Efter 1814-anordningen skulle jo skoledirektionen godkende, at børnene ikke gik i offentlig skole, efter 1855-loven var det nok, at forældre eller værge *erklærede* selv at ville sørge for undervisningen. Erklæringen skulle være skriftlig og indsendes til skolebestyrelsen, der var tilsynsmyndigheden. Ingen kunne heller forhindre, at forældrene oprettede en friskole²⁰. Kun et barns alt for utilfredsstillende resultater ved den halvårlige eksamen kunne bemyndige skolebestyrelsen til at overflytte et barn fra friskolen til den offentlige skole.

Alligevel var der altså også friskolefolk (jf. note 12), der så 1855-loven som en indskrænkning af skolefriheden, idet der her netop angives et *indholdskrav* og et krav om, at børnene skulle til *eksamen* og have *karakterer* hvert halve år²¹. Og rigtigt er det jo, at fritagelse for offentlig undervisning i henhold til 1814-anordningen, efter skoledirektionens bestemmelse, *kunne* betyde fritagelse for stort set alle krav og al kontrol fra det offentlige side. Det skal bemærkes, at muligheden for at søge fritagelse fra den offentlige undervisning med henvisning til enten 1814-anordningen eller 1855-loven forblev en parallel mulighed helt frem til folkeskoleloven af 1937 – altså i hhv. 123 og 82 år!

I 1864 vedtoges en lov²² som ændrede ministeriets afgørelsespraksis vedrørende indholdskravene. Der havde siden 1855-lovens vedtagelse været mange konflikter landet over imellem skolekommissioner og friskoler i forbindelse med afholdelse af prøverne. Det var et eller flere medlemmer af skolebestyrelsen/skolekommissionen (hvor den stedlige sognepræst var født formand), der forestod eksaminationen. Og der har bestemt været meget emsige kommissionsmedlemmer, som var imod friskolens virksomhed. Oprettelsen af en friskole var jo ofte en meget kontant kritik af den offentlige skole, som skolekommissionen var bestyrelse for. Sådanne emsige kommissionsmedlemmer kunne gøre helvede hedt for børnene, når de (børnene) hvert halve år mødte op på den stedlige almueskole og skulle til eksamen. I sådanne tilfælde var der ikke tale om, at prøven skulle »afspejle hverdagen«, som det blev sagt i 1975-loven om folkeskolen. Mange friskolelærere klagede med rette eller urette til skoledirektionen over kommissionens fremfærd, og mange af dem fremholdt, at det var synd for børnene, at de ikke skulle eksamineres af deres egen lærer, og at det i øvrigt var meget besværligt med prøverne, når der i en friskole gik børn fra flere forskellige sogne. Prøven skulle jo så afholdes i flere forskellige sognes almueskoler. Dette kunne også betyde, at læreren ikke kunne følge med alle eleverne til eksamen, når prøverne blev lagt samtidigt²³. 1864-loven indeholdt to vigtige bestemmelser. Børnene kunne i henhold til lovens §1 blive fri for at skulle overhøres i Religionskundskab ved den halvårige eksamen, hvis den enkelte elev i stedet fik en folkekirkepræst til at udstede en attest på, at barnets kundskaber i faget var tilfredsstillende i forhold til dets alder. Den anden bestemmelse sagde, at en friskole kunne få tilladel-

se til at afholde den lovbefalede halvårslige eksamen på skolen og med friskolelæreren som eksaminator. Betingelsen for sidstnævnte tilladelse var bl.a., at læreren over for skolekommissionen kunne »fremlægge saadanne Vidnesbyrd om Duelighed, som denne [skolebestyrelsen] maatte finde tilstrækkelige, hvortil dog ikke udfordres, at den Paagjældende skal have underkastet sig den befalede Skolelærereksamen.« (lovens §2) (se i øvrigt note 20).

Selv om ingen af de to bestemmelser har noget direkte med kravene til friskolens faglige indhold at gøre, blev kirke- og Undervisningsministeriets praksis i afgørelser vedrørende undervisningsindholdet faktisk mere liberal – eller i hvert fald svingende – efter 1864.

Lovforslaget, som det oprindeligt blev fremsat i Folketinget i december 1862 af folketingsmanden fra Sorø Amts 4de valgkreds, P.E. Olesen, indeholdt faktisk en bestemmelse om, at ikke kun religionskundskab skulle kunne »frikøbes« for eksamen ved en attest fra en præst. Overhøring i alle fag skulle kunne afløses af en præsteattest. Undervisningsminister D.G. Monrad syntes, at dette forslag ville tillægge en præsts skøn over, om et barn havde nået skolens mål, alt for stor autoritet, og han sagde i folketingsforhandlingerne: »...i Loven af 2.den Mai 1855 er foreskrevet noget... . Objektivt, givet noget Bestemt, hvorefter man skal rette sine Fordringer. Den Kundskab og de Færdigheder, som Børn i Skolen i Gjennemsnit opnaaer, er det Maal, er den bestemte Alen, hvormed disse Skoleløbere skulle maales, og om de kunne holde Maalet eller ere Undermaalere, er det, hvorpaa det kommer an.«²⁴. Denne objektivitet ønskede han ikke afløst af en præsts skøn. Det kan dog i høj grad diskuteres, hvorvidt 1814-anordningens ord er udtryk for objektivitet – altså et ikke-skøn – idet både anordningen og mange skrivelser fra Kirke- og Undervisningsministeriet eksplicit taler om skolekommissionens skøn i forbindelse med vurderingen af, om en elev har nået skolens mål. Men det er interessant, at undervisningsministeren her meget klart ser sammenligningsforholdet mellem almueskolen og friskolen som et kvantitativt forhold, og det kan bemærkes at hans formuleringer sprogligt set også ligger tæt på formuleringen »stå mål med«.

Kirke- og Undervisningsministeriets svingende, men også til tider mere liberale kurs i tiden efter 1864 ses af en række afgørelser. Der blødes i en afgørelse op på kravet om, at en bestemt lærebog (Balles eller Pontoppidans) skal bruges i Religionskundskab, blot Luthers lille katekismus er lært²⁵. En lidt senere skrivelse²⁶ henviser imidlertid til en tidligere skrivelse, som faktisk forlanger Balles eller Pontoppidans lærebog brugt (se note 18). Undervisning i gymnastik bør ikke (på trods af at det kræves i almueskolen) være et absolut krav for private skoler på landet²⁷, og sangregulativet for almueskolen behøver ikke at blive fulgt, blot samme mål nås²⁸. Gymnastikafgørelsen ændres dog med et cirkulære af 27/9 1889, hvor det ikke alene understreges, at børnene i friskolerne også skal prøves i gymnastik, men også at et utilfredsstillende resultat ved prøven kan betyde overflytning til almueskolen, og at gymnastikkarakteren i øvrigt skal indgå i udregningen af hovedkarakteren i forbindelse med udskrivning af skolen. Det bliver i 1877 op til friskolelæreren at afgøre, om hans elever skal overhøres i andre fag end de i 1814-anordningen anførte hovedgenstande (dog undtaget religionskundskab – se ovenf.): Læsning, Skrivning og

Regning. Børnene kan således ikke fordres overhørt i Historie og Geografi. Mangel-fuld kundskab i de to sidstnævnte kan heller ikke betyde tvangsoverflytning til den offentlige skole, hvad jo ellers var skolekommissionens sanktion, hvis ikke den fandt en elevs standpunkt godt nok²⁹. I en skrivelse fire år senere ændres også denne afgørelse, og der henvises til at »ved Examen i Friskoler er Skolekommissionen berettiget til at prøve Børnene i de Fag, hvori der meddeles Undervisning i Kommuneskolerne i den paagældende Kommune.« – og kundskaberne i alle disse fag medtages i bedømmelsen ved skoleudskrivningen³⁰. Året efter – men stadig i provisorietiden (!) – skriver ministeriet i en skrivelse: »Undervisningens og Prøvens Omfang i Friskolen maa være det samme som i Almueskolen«³¹.

Det er tydeligt, at det i perioden 1855 til 1899 har været op og ned med ministeriets positive holdning overfor friskolen, og dette var sandsynligvis styret af, hvem der var undervisningsminister. Om det var en af de personer, som friskolefolket benævnte »friskolens venner på tinge« eller ej, der var minister. Ikke mindst i provisorietiden fra 1885 til 1894 var presset imod friskolen stort. J. Scavenius, der var kirke- og undervisningsminister i det meste af perioden, var absolut ikke en af friskolens venner, og han strammede som sagt indholdskravene til friskolen meget (jf. note 30).

Det er vigtigt at fastholde, at selv om loven af 1855 senere er blevet kaldt *Friskoleloven*, så var loven et tillæg til anordningen om almueskolen – og ikke en lov om friskolen. Lovens §3 og §4, som handlede om skolegangens ophør og udskrivning af skolen, var nok så væsentlig for hele skolesystemet og omdiskuteret i almindelighed som §1, der talte om privat undervisning. Og i relation til det offentliges krav til denne private undervisning, sker der ikke noget med 1855-loven. Tværtimod blev det stadfæstet, at den private undervisning, hvad enten den foregik i hjemmet eller i en skole, skulle være den samme som almueskolens, både hvad angik indhold og resultat. Alligevel kan 1855-loven med rette kaldes *friskolens grundlov* (jf. note 19), fordi det er denne lov, der som sagt giver den *almindelige* adgang til ikke at søge den offentlige skole, og den er da også startskuddet til oprettelsen af en hel række friskoler – først på Fyn og siden i Jylland og på Sjælland³². Det skal også siges, at loven, selv om den slet ikke taler om det, bliver grundlaget for den forståelse, der efter 1855 udvikler sig og stadfæstes ved love og afgørelser, at der ikke kan stilles krav til en bestemt uddannelse af friskolens lærere, og at friskolen får frihed til selv at bestemme *måden* at opnå de lovfæstede mål for undervisningen på³³. Friskolens stigende succes kunne afgjort opfattes som en indholdsmæssig kritik af almueskolen, og nogle frygtede, at friskolen ville tømme almueskolen for de gode og velbegavede elever³⁴.

Lov om folkeskolen af 1899

I forbindelse med grundlovsforhandlingerne i 1849 talte mange om behovet for en reform af lovene om almueskolen. En sådan reform lod vente på sig, og diskussionen af skoleforhold tog til i rigsdagen og i offentligheden op gennem sidste halvdel af 1800-tallet. Flere kirke- og undervisningsministre forsøgte med forslag, men ikke mindst uenighed internt i Venstre og mellem Venstre og Højre indbyrdes forhindre-

de forslagenes realisering. Et af de urealiserede forslag kom fra kirke- og undervisningsminister C.C. Hall i 1872. I hans forslag til ny lov for almueskolen sker der en stramning af det gejstlige tilsyn med skolen, en svækkelse af den lokale bestemmelsesret og en udvidelse af skoletvangen. Dette åbner for alvor for diskussionen om forholdet mellem den offentlige og den private undervisning, idet udvalgsarbejdet i forbindelse med loven klart markerede to holdninger: »børnenes opdragelse og undervisning er forældrenes ret og forpligtelse« på den ene side, og »det er statens ret og forpligtelse at sætte kravene til, hvad samfundet og fællesskabet har brug for af viden, færdigheder og holdninger hos den opvoksende slægt« på den anden side. Halls forslag fik friskolefolkene til i 1873 at vedtage en skarp resolution på årets Odense-møde, her stod bl.a. »Forældrene bør ikke stilles under noget som helst Formynderskab, hverken Statens eller Sogneraadets«³⁵. Med diskussionen om forældreretten over for statens ret ideologiseres forholdet mellem friskolen og den offentlige skole yderligere, idet denne problemstilling for mange friskolefolk træder mere og mere i forgrunden i forhold til f.eks. spørgsmålet om religionskundskab og undervisningens indhold, selv om tingene naturligvis hænger sammen. Der er dog også friskolefolk, der mener, at mange går for meget op i det ideologiske og for lidt i det faglige. På Odense-mødet i 1884 kommer denne modsætning frem gennem et foredrag af højskoleforstander Jens Nørgaard fra Thestrup Højskole. Han mente, at for mange friskoler var for slappe rent fagligt og gjorde op med en af de centrale pointer i Kolds pædagogik (se note 33), da han fordrede: »Kundskab hos Læreren, Orden i Skolearbejdet og Udryddelse af den falske Grundsætning, at man kun skal lære Børn, hvad de har lyst til.«. Dette faldt godt i tråd med sognepræst Otto Møller fra Gylling, som tidligere havde udgivet et skrift han kaldte »Alvor i Skole og Folkeliv.«. Heri gav han udtryk for, at friskolen var blevet gjort til en »Legestue« i stedet for en »Arbejdsstue«³⁶. Politikerne og friskolelederne Klaus Berntsen var gået stærkt i rette med Otto Møller, idet han anså Kolds metode og mål om livsoplysning før kundskaber som den rigtige og forældrenes frihed i forhold til staten som afgørende³⁷. Friskolens politiske kamp imod staten for forældreretten blev styrket ved, at friskolefolkene i 1886 gik sammen og oprettede en fælles forening: *Dansk Friskoleforening*.

I 1899 blev endelig en ny lov om almueskolen – som fra nu af i lovene hedder folkeskolen – vedtaget³⁸. I lovens §33 fastsættes det, at staten giver tilskud til »saadanne private Skoler paa Landet, som efter Skolekommissionens Skøn give en **Undervisning af mindst lignende Omfang** som den offentlige Skoles (jfr. §10) og ikke forbereder til nogen som helst særlig Eksamen (almindelig Forberedelseseksamen e.l.)...« (min fremhævelse). I §10 angives folkeskolens obligatoriske fagrække, som skal være den samme i friskolen. Det er bemærkelsesværdigt, at §33 kun henviser til §10, som omtaler fagrækken, og ikke til §11, der omtaler det ugentlige og årlige mindste timetal i folkeskolen. Hermed understreges den frihed, som efterhånden som sagt bliver indforstået: at friskolen *selv* afgør, hvordan den når til samme mål som folkeskolen.

I 1900 følges loven op af det, der siden blev kaldt *Det Sthyrke Cirkulære*³⁹, som er en samling af centralt givne målbeskrivelser for fagene i folkeskolen og en vej-

ledning i, hvordan fagene kan gribes an indholdsmæssigt. Med dette cirkulære bliver friskolens fag så faktisk også målsat, og ordene »af mindst lignende omfang« bliver tydeliggjorte. Der er ingen tvivl om, at den usikkerhed, der herskede om indholdskravet til friskolen, og den slingrekurs, Kirke- og Undervisningsministeriet havde fulgt i 1800-tallets sidste del, gjorde, at 1899-lovens klare tale skabte problemer. Men det var nu ikke længere anordningens ord eller den lokale folkeskoles praksis, der var retningsgivende, men derimod centralt givne fordringer i loven. Kontorchef i Kirke- og Undervisningsministeriet Henrik Lehmann udgav i 1909 *Haandbog i Lovgivning om Den Danske Folkeskole*. Heri pointeres det, at friskolens indhold skal være »de for Folkeskolen normerede (obligatoriske) Fag« (p. 404), og han strammer det op ved at sige, at friskolen og folkeskolen skal kunne sammenlignes fag for fag og årgang for årgang⁴⁰. Han henviser så til en række afgørelsesskrivelser, som tydelig afspejler, at der mange steder var problemer mellem friskolen og de lokale tilsynsførende skolekommissioner. Han anførte i øvrigt, at reglen om, at barnet skulle have opnået en bestemt karakter (som det endnu engang var blevet understreget i et cirkulære fra 2/2 1899), for at det kan udskrives af skolen ikke længere var i kraft⁴¹. Dette omfatter naturligvis også friskolen. Altså stadigvæk en prøve – men ingen bestemt karakter.

I 1908 vedtoges en lov om lærerlønninger⁴², som i §2 også indeholdt en bestemmelse om tilskud til privatskoler. Heri strammes kravene i forhold til 1899-loven, idet det bliver en betingelse for tilskud, at privatskolerne fører protokol over elevernes forsømmelser⁴³. I friskolekredse havde denne lov i årene inden dens vedtagelse givet anledning til den såkaldte »protokolsag«. Denne kan kort beskrives som en sag for og imod »friskolens glidebane«⁴⁴ over mod statsstyring. Nogle så protokolkravet som en yderligere og uacceptabel stramning fra statens side af kontrollen med friskolen, andre så det som et naturligt krav fra fællesskabets (statens) side for de penge det gav til privatundervisningen. Denne modsætning mellem en idealistisk holdning og en »noget for noget«-holdning er heller ikke ukendt i dag. Det vender jeg tilbage til senere i artiklen. I øvrigt viser debatten om 1908-loven meget tydeligt, at socialdemokraterne dengang – ligesom mange også er i dag⁴⁵ – var modstander af friskolernes særordninger, om ikke skoleformen i det hele taget. Folketingsmand Th. Stauning fra Fakse (den senere »kaos-kontradiktion«) brugte friskolefolkernes udtryk om en glidebane polemisk og glædede sig over, at friskolen nu endelig var kommet ud på glidebanen. »Det glæde mig, idet jeg da haaber, at naa vi ikke Maalet denne Gang, at faa Friskolerne indordnet under samme Regler som Folkeskolen, saa naa vi det næste Gang. For nu have vi...faaet Friskolen ud paa en Glidebane.«⁴⁶. Af de samme folketingsforhandlinger fremgår det i øvrigt klart, at det nu er en fastslået holdning (stadig uden at det er egentligt lovfæstet nogen steder), at det offentlige ikke kan stille krav til friskolens undervisningsplan, lærernes uddannelse, undervisningsmetoderne eller omfanget af undervisningstiden. Kun fagrækken og undervisningsresultatet skal stå mål.

Grundloven af 1915

Fra 1909 og frem kom der igen en række lovforslag om skolen, som ikke blev ved-

taget. De drejede sig bl.a. om ændring af skolens styrelse og tilsyn⁴⁷. Der havde været en stigende utilfredshed med, at kirken havde så stor indflydelse på skolen gennem sognepræstens fødte formandskab for skolekommissionen. Et af forslagene blev fremsat af en af »friskolens venner på tinge«. Det var forstanderen fra Askov Højskole, Jacob Appel, som var blevet kirke- og undervisningsminister i 1910. Hans forslag til ændring af tilsynet med skolen indebar også en liberalisering af friskolens forhold. Skolekommissionen skulle ikke længere være tilsynsførende med friskolen, og eksamen i friskolen skulle kun kunne forlanges i fagene læsning, skrivning og regning. Synspunkter som oftere og oftere havde været udtrykt af friskolefolkene. Appels lov blev altså heller ikke vedtaget, men kom alligevel til at danne forbillede for de næste forslag og også for en ny lov om skolens styrelse og tilsyn, der endelig blev vedtaget i 1933.

En på alle måder rigtig friskolemand på tinge var også i 1910 blevet statsminister, eller konseilspræsident som det hed dengang, nemlig Klaus Berntsen⁴⁸, og det blev ham, der i 1912 tog fat på arbejdet med en ny grundlov. Den blev godt nok vedtaget under et andet ministerium i 1915, men Klaus Berntsen fastholdt i sit forslag, hvad også blev resultatet i den endelige version, at de grundlæggende forhold vedrørende skolen i Danmark – i modsætning til i de fleste andre lande i Europa⁴⁹ – var en grundlovssag. I grundloven af 1915 i § 83 blev det for første gang stadfæstet, at der er undervisningspligt og ikke skolepligt i Danmark, og formuleringen »stå mål med« kom for første gang direkte ind i loven⁵⁰. Det har ikke været muligt for mig at opspore, hvornår og af hvem den præcise formulering bringes ind i grundloven. En anden af Kolds elever og en god ven af Klaus Berntsen, redaktør Jørgen Petersen fra Odense, var formand for det udvalg, der skulle fremkomme med forslag til skoleparagraffen, så man må antage, at han er den, der formulerer paragraffen endeligt⁵¹. I folketingsdebatten den 22/4 1915 om grundloven glædede Klaus Berntsen sig over, at skoleparagraffens formulering. Den er i overensstemmelse med, hvad der i mange år har været sædvane at sige om friskolens undervisning i forhold til den offentlige skoles, mente han og tilføjede: »Vi har ikke Skoletvang, vi har Undervisningspligt, Pligt for enhver Fader eller Værge til at sørge for sine Børns forsvarlige Undervisning, men ved hvem det sker, og hvor det sker, samt paa hvad Maade, det sker, er det de omtalte Forældres eller Værgers Sag at tage Beslutning om.« Klaus Berntsen kalder i sine erindringer dagen for grundlovens og skoleparagraffens vedtagelse for en *højtidssag* i skolehistorien. Men sædvanen har åbenbart været så knæsat, at skoleparagraffens vedtagelse ikke optog friskolefolkene ret meget. I hvert fald er der i 1915 kun én artikel i friskolernes blad *Bavnen*, som beskæftiger sig med grundlovsvedtagelsen⁵²!

Kort tid efter grundlovens vedtagelse udkom en ny udgave af Henrik Lehmanns håndbog (se tidligere omtale side 49). Her bruger Lehmann, den samme formulering som i 1909 om de obligatoriske fag, men tilføjer så (med henvisning til ministeriets afgørelse i Skr. af 22/3 1909): »At hvert af de foreskrevne Fag skal være indøvet i samme Omfang som i vedkommende Kommunes Skole kan dog næppe fordres; der sigtes i Loven til den Grad af Kundskab og Færdighed, som i det hele maa stilles som Folkeskolens Maal«. Gennemsnitsbetragtningen vedrørende folkeskolen i al-

mindelighed – og ikke længere de lokale forhold – er efter grundlovens vedtagelse, nu helt slået fast.

Friskolefolkene havde nogle steder oplevet, at grundlovens ord om »stå mål med« blev en yderligere mulighed for en emsig skolekommission for at stille krav til friskolen. Friskoleleder Jens Nylev, som på et tidspunkt var formand for Dansk Friskoleforening, skriver i 1923 i et indlæg i Højskolebladet i et svar til en skoleleder i Randers, der er meget tilfreds med grundlovens formulering således: *»Denne bestemmelse [grundlovens ord om »stå mål med«] synes Hr. Chr.-D. intet at have at indvende imod, tværtimod synes han åbenbart rigtig godt om, at Friskolen skal have »konstateret« at dette Maal er til Stede. Heldigvis er Myndighederne lidt mere tolerante paa dette Omraade end Hr. Chr.-D., da de kun forlanger, at der »skal gives en Undervisning af mindst lignende Omfang som den offentlige Skoles«, men det praktiseres [underforstået: nogle steder] efter Recepten at staa Maal, og er der noget, der den Dag i Dag generer Friskolen, saa er det denne Bestemmelse. Den giver nemlig Myndighederne, hvor der er god Villie og Hjertelag dertil, den bedste Lejlighed til at lægge fri Skolevirksomhed Hindringer i Vejen....Har Friskolen haft noget at beklage sig over – og med Rette – saa er det denne Bestemmelse, der er saa elastisk, saa en krakilsk Myndighed kan tillade sig alt i Kraft af denne....I sammenligning med dette er Skoleprotokollen kun Nul og Nix, som intet betyder.«* Her gør Jens Nylev en interessant skelnen mellem »mindst lignende Omfang« og »at staa Maal med«. Forskellen er åbenbart forstået som en kvantitativ måling over for en kvalitativ⁵³.

En lignende skepsis udtrykker en af de fremtrædende friskoletilhængere, der dog ikke selv er lærer, men urmager, R.L. Emborg fra Gørlev: *»Det er til at fortvivle over, at selv Friskolefolk efterhaanden er ført ind i den Begrebsforvirring, at der ikke er noget at sige til, at Friskolens Undervisning skal »staa Maal« med, hvad der kræves i den offentlige Skole. Som om den offentlige Skole danner Norm for, hvad og hvordan Forældre ønsker deres Børn underviste og opdragede. Den er alt andet. Den er kun en Form for, hvad Rigsdagsmænd, Kommissionsmedlemmer og Pædager igennem Tiden har vænnet sig til at anse for heldig at støbe Børneopdragelse i.«* Han vender derefter udtrykket på hovedet og mener, at man burde forlange, at undervisningen i den offentlige skole skulle stå mål med friskolens⁵⁴!

Lov om skolens styrelse og tilsyn af 1933

Som tidligere nævnt forsøgte flere undervisningsministre sig med forslag til ændring af skolens styrelse og tilsyn (se note 47). I 1925 fremsatte Nina Bang sit forslag. Dette fik friskolefolket til igen på et Odense-møde at vedtage en resolution, hvor man krævede, at *»Forældrene bør have Retten til og bære det fulde Ansvar for deres Børns Opdragelse og Undervisning.«* Det vil sige fuld frihed til at indrette undervisningen, som forældrene vil. Resolutionen indeholdt også kravet om *»at Tilsynet indskrænkes til at gælde Fagene Regning, Skrivning, skriftlig og mundtlig Dansk.«*⁵⁵ Et lignende krav blev også rettet til undervisningsminister Jens Byskov, da han fremsatte sit (heller ikke vedtagne) forslag om skolens styrelse og tilsyn i 1928, men nu strammes foreningens formulering med ordene *»hvis der overhovedet skal være noget Tilsyn«*, og med at årsprøven i fagene regning, skrivning, læsning og

skriftlig dansk kun skal være for de 11-14 årige. Alligevel var der i friskolekredse utilfredshed med, at foreningen ikke helt frafaldt forestillingen om offentlig tilsyn med friskolen, og folketingsmand Jensen-Sønderup udtrykte givetvis mange friskolefolks opfattelse, når han i en artikel i *Bavnen* skrev, at retten til at afgøre »i hvilke Fag, der skal undervises i Skolen og i hvilke Fag, der skal være Eksamen (Overhøring), for saa vidt en saadan skal holdes« skal helt og fuldt overlades forældrene⁵⁶. På et landsmøde den 26. september i 1931 blev det da også vedtaget som foreningens politik at modarbejde *ethvert* offentligt tilsyn med friskolens undervisning.

Den 20. maj 1933 vedtoges en ny lov om folkeskolens og de private skolars tilsyn⁵⁷. Loven var fremsat af undervisningsminister Fr. Borgbjerg, og den brød radikalt med tilsynsopfattelsen i forholdet mellem staten og friskolen. Det er nu forældrene og ikke det offentlige (udtrykt ved skolekommissionen), der er udgangspunktet for tilsynet med friskolens undervisning. I loven angives det, at »En Skolekreds, der ejer og driver en privat Skole...bestemmer selv, paa hvilken Maade en saadan Skole skal styres og det stedlige Tilsyn med Skolen skal føres....Det offentlige Tilsyn med den enkelte Skole udøves af en Tilsynsførende, der efter Indstilling fra Skolens Styrelse anerkendes af Ministeren. Den Tilsynsførende skal vælges uden for Forældrekrederen«⁵⁸. »Den Tilsynsførende gør sig ved Besøg i Skolerne bekendt med Børnenes kundskabsmæssige Standpunkt i skriftlig og mundtlig Dansk, Skrivning og Regning. Findes Børnene ikke forsvarligt undervist i disse Fag, giver han Skolens Styrelse Underretning, og skønner han ved en senere afholdt Prøve – efter mindst et Aars Forløb – stadig Undervisningen mangelfuld...«⁵⁹. Tilsynet med religionsundervisningen varetages som hidtil siden 1864 af en præst fra folkekirken eller en frime-nighed, som skolen selv vælger.

Der bliver tillige krævet, at skolens styrelse eller ejeren hvert år skal indsende en erklæring til Undervisningsministeriet, som »bekræfter, at Skolens Undervisning i alle for Folkeskolen obligatoriske Fag kan staa Maal med, hvad der almindeligvis kræves i Folkeskolen.« (min fremhævelse). Det samme skal den tilsynsførende gøre for så vidt angår de fire hovedfag og præsten for så vidt angår Religion⁶⁰. Eksamen og karakter i friskolen afskaffes hermed endeligt – omkring 80 år efter, at den første friskole blev oprettet af Christen Kold, der dengang beskrev eksamens- og lektievæsenet og udenadslæsning som »disse trende falske og løgnagtige Væsener«⁶¹. Som muligt krav fra officielt hold er nu kun den tilsynsførendes kontrolprøve, hvis han har skønnet, at undervisningen ikke stod mål (se ovenfor)⁶².

Der gemmer sig i hvert fald tre interessante forhold bag disse nye bestemmelser, som i hovedsagen er gældende frem til 1977. Forældreretten, dvs. forældrenes ret til uden det offentliges indblanding at afgøre, hvordan deres børn skal opdrages og undervises, bliver udfoldet i en grad, der ikke tidligere har været tale om. Godt nok blev der ikke – og er der stadigvæk ikke – opnået den fulde forældrebestemmelse, sådan som mange liberalt indstillede inden for og uden for friskolen ønskede det⁶³. Det er stadigvæk det offentlige, der afgør, hvilke fag alle børn i Danmark, så længe de er undervisningspligtige, i det mindste skal have i deres undervisning. Det andet interessante forhold er, at det offentlige nu kun skal føre tilsyn med fagene skriftlig og mundtlig dansk, skrivning og regning. Tilsynet med alle øvrige fag, som frisko-

len i følge loven skal undervise i, føres (jf. ovenstående) af forældrene gennem skolens styrelse. De, der ser forældreretten som et skalkeskjul for forsømmelser og faglig eftergivenhed (se f.eks. note 37), ville vel sige, at man hermed har sat ulven til at vogte får! Men måske er der alligevel indbygget en nødbremse, for det er bemærkelsesværdigt, at der i 1933-loven, hvor denne nyordning fastsættes, i §43, stk.1 henvises til tilskudsloven af 22/12 1919. Denne sidstnævnte lov bliver også trukket frem i ovennævnte citerede bekendtgørelse (se note 60), som følger efter 1933-loven. Her gennemgås i §2 1919-loven, og det understreges, at en privat skole kun kan få retten til selv at afgøre tilsynet i henhold til 1933-loven bestemmelser, hvis den opfylder betingelserne for statstilskud, og det vil sige, hvis den »*efter Skolekommissionens skøn giver en Undervisning af mindst lignende Omfang som den offentlige Skole.*« Det bemærkelsesværdige er ikke formuleringen om omfanget, den har været brugt siden 1899-loven, men at skolekommissionen overhovedet alligevel blandes ind en vurdering af den private skoles undervisningsindhold. Der er altså rettelig *tre* tilsynsinstanser: den valgte tilsynsførende, forældrene og skolekommissionen. Der står dog intet om, *hvordan* skolekommissionen skal udøve sit skøn, og jeg er heller ikke i mine kilder stødt på problemer desangående efter 1933, men der er i loven indbygget en slags ringslutning: det offentlige afgiver i respekt for forældreretten sin tilsynsret i forhold til friskolens undervisningsindhold (bortset altså fra i visse fag), *hvis* det offentlige *gennem* sit tilsyn finder, at undervisningsindholdet er i orden!

Det tredje interessante forhold, som ligger i 1933-loven er den dobbelthed, der ligger i beskrivelsen af den tilsynsførendes opgave. På den ene side tales der om børnenes standpunkt i fagene skriftlig og mundtlig dansk, skrivning og regning, og på den anden tales der om ikke-forsvarlig og mangelfuld undervisning i disse fag. Men der sættes lighedstegn mellem disse størrelser: *er børnenes standpunkt i fagene ikke godt nok, har undervisningen været mangelfuld og ikke-forsvarlig!* Man skal ikke have været underviser i ret mange år, før man er meget uenig i denne konklusion. Selv om der formodentlig og forhåbentlig (!) er en sammenhæng mellem undervisningens kvalitet og børnenes standpunkt, så ved alle undervisere, at nok så megen god undervisning over for visse børn ikke vil kunne fremtrylle gode standpunkter hos dem – og modsat – at børn kan opnå meget fine standpunkter *på trods af* en elendig undervisning. Jeg vil derfor nærmere kalde konklusionen for en fejlslutning, men for mange af skolefolkene i 1930'erne var der imidlertid nok ikke tale om en fejlslutning. Det havde siden 1814-anordningen været udtrykt i lovene, at graden af elevernes opfyldelse af skolens mål i sidste ende udtrykkes ved deres standpunkt. Troen på, at karakterer (som synonym for elevernes standpunkt) *objektivt* udtrykker en elevs færdigheder og kunnen, er ikke for alvor rystet endnu i 1933 (jf. D.G. Monrads udtalelse side 46). Det bliver den senere, og man kan derfor undre sig over, at fejlslutningen stadig eksisterer i vores lovgivning. Det vender jeg tilbage til. I øvrigt kan det bemærkes, at 1855-lovens krav om standpunktets *gennemsnitlighed* ikke optræder i 1933-loven, men denne betragtningsmåde kommer ind igen i en lov allerede i 1946 (se senere).

For hjemmeundervisningens vedkommende sker der ikke væsentlige forandringer i og med 1933-loven. Skolekommissionen er den tilsynsførende myndighed med un-

dervisningen (som skal have et lignende omfang som folkeskolens) gennem afholdelse af årlige prøver, alt sammen efter bestemmelserne i 1855- og 1864-loven. Dog kan skoledirektionen stadig – som efter 1814-anordningen – fritage det hjemmeunderviste barn for tilsyn.

I forbindelse med indførelsen af en ny folkeskolelov i 1937⁶⁴, sker der ændringer i folkeskolens obligatoriske fagrække, idet naturhistorie, tegning og for pigers vedkommende kvindelig håndgerning – i modsætning til hvad de var i 1899- og 1904-loven – gøres obligatoriske⁶⁵. Når friskolen fortsat skal give en undervisning af mindst samme omfang som folkeskolens, sker der altså også i og med 1937-loven en udvidelse af det offentlige krav til friskolens undervisning.

Det næste interessante fra det offentlige side over for den private undervisning sker i 1941. Her udsender undervisningsminister Jørgen Jørgensen en bekendtgørelse, som ophæver Det Styhrske Cirkulære fra 6. april 1900. I bekendtgørelsen siges bl.a. »...der bør (ikke) gøres noget Forsøg paa at lede Undervisningen ad bestemte Baner, naar blot det foreskrevne Maal naas. Ministeriet ønsker derfor ikke at fremkomme med nogen Rettesnor for, hvorledes de Rammer skal udfyldes, som Folkeskoleloven af 18. Maj 1937 giver for Folkeskolens Undervisning. Derimod anser man det for rigtigst, at det slaas fast, hvad der almindeligt bør være naaet inden for de 7 Aar, den undervisningspligtige Alder omfatter...og hvad derfor de Skoler, der bygger paa denne Skoleform, kan forudsætte af Kundskab hos de Elever, der med normale Evner har gennemgaaet Folkeskolen.« Herefter bestemmes meget kort og uden en læseplans- eller undervisningsvejledning »hvad der i de enkelte Fag bør være naaet ved Udgangen af den 7-aarige skole.«. Selv om bekendtgørelsen gælder folkeskolen, bliver det, som friskolen skal stå mål med, liberaliseret betydeligt her – og bekendtgørelsen giver da også i det hele indtryk af, at den er udstedt af en liberal og grundtvigsk skolepolitiker (og også af, at den udstedes i en tid hvor totalitære og ensrettende regimer huserer i Europa). Men den liberale udformning er også med indbyggede diskussionsmuligheder af, hvad begreber som »Hovedpunkterne«, »de vigtigste«, »Hovedtyperne« og »Hovedtrækkene« betyder⁶⁶.

Lov om friskoler mv. af 1946

I 1946 fik friskolerne for første gang en lov dedikeret præcist til dem⁶⁷. Med hensyn til indholdskravene til friskolen sker der ikke nogen væsentlig forandring i forhold til 1933- og 1937-loven. Undervisningsminister M. Hartling taler da også kun meget lidt i sin forelæggelsestale i Folketinget om friskolens undervisning. Kun nævner han, at friskolen har brug for forøget statstilskud, fordi der »efter Folkeskoleloven af 18. Maj 1937 stilles Krav om forøget Undervisning ogsaa af Friskolens Børn.«⁶⁸. I bemærkningerne til loven siges det også, at »det (maa) kræves, at Friskolen ligesom Folkeskolen kan give deres ældre Børn Undervisning i Gymnastik, Sløjd og Skolekøkken, og at de derfor kan skaffe saadanne Lokaler, at denne Undervisning kan staa Maal med Folkeskolens«. I folketingsdebatten om 1946-loven var Socialdemokratiet meget imod at forøge statstilskuddet til friskolerne, men i givet fald så måtte man have »noget for noget«. Hauberg fra Socialdemokratiet siger det sådan her: »Man kan ikke komme uden om, at jo mere Staten betaler af Friskolens Udgifter,

desmere Indseende og Haand i Hanke maa Staten have med disse Skolers hele Virksomhed og Form.»⁶⁹. Loven blev enstemmigt vedtaget, men der blev alligevel ikke strammet op på det offentlige tilsyn med friskolens indhold. Tværtimod blev det overladt forældrene at føre tilsynet med skolens »Virksomhed« i det hele. Den tidligere nævnte »ringslutning« i 1933-loven ophæves, idet spørgsmålet om statstilskud, som tidligere var ordnet over finansloven eller ved særlige tilskudslove, som den fra 1919, indoptages i den nye lov, som hermed omfatter både undervisningsindhold, tilsyn og økonomi for friskolerne.

Samme dag i 1946, da den første selvstændige lov for friskoler bliver vedtaget, gennemførtes også en anden lov om det offentlige krav til den private undervisning – men på et særligt område: den tysksprogede hjemmeundervisning i Sønderjylland⁷⁰. Loven bærer naturligvis præg af, at den tyske besættelse af landet netop er forbi, men uanset dette er loven efter min mening en plet på den danske tradition for frisindet skolelovgivning, som f.eks. friskoleloven af 1946 er udtryk for. De tysksprogede private skoler fik ingen frihed i relation til valg af fagrække, lærere eller undervisningsmidler, og en undervisningsplan skulle godkendes af skoledirektionen. Godkendelsen af lærerne omfatter faktisk også en sindelagskontrol, idet et tidligere eller nuværende medlem af det tyske mindretal eller tilhænger af nationalsocialismen ikke umiddelbart ifølge bekendtgørelsen af loven må være lærer i den undervisning, der skal træde i stedet for folkeskolens. Der skal først foretages en undersøgelse ved en tjenestemandsdømstol eller af en særlig undersøgelseskommission af vedkommende⁷¹. Og tilsynet med undervisningen kan altid kun foretages af skolekommissionen og skal »udføres effektivt, saaledes at det paases, at Skolerne og deres Undervisning samt Hjemmeundervisningen opfylder de fastsatte Bestemmelser.« (note 71). Endelig gives der kun statstilskud til disse skoler, »naar Omstændighederne taler derfor.« (note 70). Mange af disse bestemmelser ophæves først næsten, 25 år senere i 1970.

Betænkning om undervisningspligtens udvidelse af 1968

I 1953 revideres som bekendt grundloven. Skoleparagraffen ændredes på et punkt, så der nu står, hvad der dog havde været praksis i mange år, at det er gratis for alle at lade deres børn gå i folkeskolen. I grundlovene af 1849, 1866 og 1915 havde stået, at det kun var gratis for »de Forældre, der ikke har Evne til at sørge for deres [børnenes] Oplærelse.«. Men formuleringen om »stå mål med« ændres altså ikke.

Derimod sker der forandringer i forbindelse med vedtagelsen af en ny folkeskolelov i 1958⁷². Heri bliver det et krav til alle kommuner, at de skal tilbyde 8. klasse. Det gælder altså også på landet, hvor de fleste friskoler ligger. Da der samtidigt i og med 1958-loven sker en ophævelse af forskellen på landsbyordnede og købstadsordnede skoler og flere og flere centralskoler oprettes, bliver der pres på friskolerne for at indføre 8. klasse. Men en friskole omfatter iflg. 1946-loven kun elever i undervisningspligtig alder, dvs. til og med 7. klasse. I 1960 styrkes friskolens mulighed for at modsvare folkeskolen på landet, idet en ny lov om friskoler bestemmer, at friskolerne kan gå sammen og tilbyde undervisning i 7. klasse⁷³. Allerede den 30. maj 1963 ændres loven om friskoler igen, så friskoler nu med statstilskud kan oprette 8., 9. og

10. klasse og dermed kan tilbyde en undervisning for samme årgange som folkeskolen. Det er der imidlertid ikke mange friskoler, der gør. Dette kan f.eks. ses af, at da der ved en ny lov i 1970 bliver krævet af friskolerne, at de, hvis forældrene ønsker det, *skal* afholde folkeskolens afgangsprøver, *hvis* de tilbyder 9. og 10. klasse, så var der kun ganske få skoler, der søgte om prøvetilladelse⁷⁴.

Bag alle tankerne og forslagene om undervisningens udvidelse i folkeskolen og i friskolen lå ønsket hos mange politikere og skolefolk om, at undervisningspligten skulle udvides fra 7 til 9 år. Dette blev da også vedtaget som en målsætning for Folketinget i en folketingsbeslutning i 1969. Det såkaldte »9-punktsprogram«⁷⁵. Og i 1972 blev så en udvidelse af undervisningspligten til 9 år vedtaget, til stor fortrydelse for og under stor protest fra mange friskolefolk og deres grundtvigske meningsfæller.

Som forarbejde for denne folketingsbeslutning var udarbejdet en embedsmandsbetænkning, »*Betænkning om undervisningspligtens udvidelse*«, som blev afgivet i januar 1968. Udvalget havde fuldmægtig (senere kontorchef) i Undervisningsministeriet, Henrik Helsted, som sekretær, og det er i høj grad ham, der er ophavsmand til betænkningens formuleringer⁷⁶. Således også til den meget grundige – og i øvrigt fra ministerielt hold første nogensinde – gennemgang af, hvad opfyldelse af undervisningspligten uden for folkeskolen vil sige. I betænkningen angives eksplicit, at det er Henrik Helsted og Claus Ulrich, også Undervisningsministeriet, der har udarbejdet betænkningens bilag 1, som er en historisk oversigt over undervisningspligtens udvikling i Danmark. Sært nok citerer denne oversigt 1855-loven fuldstændig fejlagtigt, idet den hævder, at »*loven af 2. maj 1855 ... §1 bestemte følgende: Forældre eller Værger, der selv sørger for, at Børnene faar en Undervisning, der kan staa Maal med, hvad der almindeligt kræves i Folkeskolen, er ikke pligtige at lade Børnene undervise i Folkeskolen.*« (p. 65). Sådan står der ikke i 1855-loven. Det er et ordret citat fra 1915-grundlovens ord. Det er derfor også forkert, men forståelig nok (!), når Henrik Helsted siger, at grundlovens ord »*hidrører fra loven af 2. maj 1855*« (p.11). Imidlertid mener jeg ikke denne fejlцитering får betydning for Helsteds øvrige gennemgang af undervisningspligtens fortolkning, selv om han hævder, at de to love er »tilsvarende bestemmelser«. Det er de netop ikke, den ene handler om krav til *børnene* (1855) den anden om krav til *undervisningen* (1915). Begge forhold er dog med i hans beskrivelse af kravene til friskolens undervisning, for at den kan »stå mål med«. Med i hans beskrivelse er også et krav om, at »*fagene må indgå i undervisningen senest fra det skoleår, hvor det kræves i folkeskolen.*« (betænkningens fremhævelse). Dette mener jeg ikke, der er hjemmel for. Ingen steder før end i denne betænkning har jeg set dette utrykt direkte eller indirekte. Betænkningen begrundet det med, at friskoleloven af 1963 åbner mulighed for samarbejde i fagene flere friskoler imellem i 7. skoleår. Af den grund skal eleverne have lært det samme, ellers kan de ikke samarbejde. Dette argument nævnes overhovedet ikke hverken i bemærkningerne til 1960-loven, hvor samarbejdsmuligheden blev indført, eller i forbindelse med folketingsforhandlingerne om denne lov. Samarbejdsmuligheden blev, som jeg ovenfor gjorde rede for, indført for at styrke friskolens mulighed for at gennemføre en overbygningsundervisning⁷⁷.

Betænkningen behandler også begrebet *gennemsnitlig* i forbindelse med 1855-lovens krav, og konkluderer: »Dette krav lader sig selvsagt ikke opretholde under en moderne skoleordning. Hvad man højst kan forlange af den private skole i denne henseende er, at den fører børnene frem til, hvad de hver **ud fra deres individuelle forudsætninger** ville have opnået, hvis de havde fulgt undervisningen i folkeskolen.« (betænkningens fremhævelse). Dette er en interessant fortolkning, men stemmer godt overens med min analyse af grundlovens skoleparagraf (side 40 ff.). Betænkningen fremfører yderligere to interessante fortolkninger af begrebet »stå mål med«. Det udtrykkes, at når den gældende folkeskolelov (fra 1937) stiller krav om elevernes »opøvelse til selvvirksomhed« (§15), så gælder det formodentlig også for friskolen og, at den fritagelsesmulighed, folkeskoleloven åbner for undervisning i kristendomskundskab, må »virke tilbage« på den private undervisning. Ingen af delene har mig bekendt nogen sinde været prøvet i Undervisningsministeriet i en sag fra en friskole, og det ville også efter min opfattelse være absurd, hvis et forældrepar har meldt deres barn ind på f.eks. en kristen friskole og derefter bad barnet fritaget fra kristendomskundskab⁷⁸.

Betænkningen konkluderer gennemgangen af kravene til opfyldelsen af undervisningspligten uden for folkeskolen således (p. 12): »Sammenfattende kan det siges, at undervisningspligten kan opfyldes uden for folkeskolen, hvis undervisningen – hvorledes den end pædagogisk og tidsmæssigt lægges til rette – **år for år** og i alle folkeskolens fag fører de enkelte børn frem til, hvad de **ud fra deres individuelle forudsætninger** antagelig ville have opnået, hvis de havde søgt den offentlige skole.« (min fremhævelse). En spændende udlægning, selv om jeg er uenig i det understregede. Heller ikke dette forhold er prøvet ved nogen sager, og ville efter lilleskolernes opblomstring i 70'erne også have svært ved at blive fastholdt. På mange af disse skoler var det en del af den bærende pædagogiske idé, at børnene skal lære skolens indhold i det tempo, som er deres.

Lov om friskoler og private realskoler af 1970

Inden undervisningspligten blev udvidet i 1972, fik friskolerne endnu engang ny lov. Det var i 1970. Men denne gang omfattede loven ud over friskolerne også de private realskoler⁷⁹. Altså for første gang en fælles lov for alle private børneskoler. Nyt i loven er, at friskoler nu får ret til at tilbyde specialundervisning, hvis det sker »*efter de regler, der er fastsat herom for folkeskolen*« (§4). Ikke noget med »kun« at stå mål med. Loven fastslår igen, at undervisningen i friskolen skal omfatte »*alle folkeskolens fag*« (§11), og det er fortsat forældrene, der skal tilse, at disse fag »*står mål med*« folkeskolens. Begrebet *skolekreds* er nu erstattet af begrebet *forældrekrede*, for at understrege, at det er forældrene til børn, der aktuelt går i skolen, der kan og skal foretage tilsynet. Men kun med undervisningen op til og med 7. klasse, idet det i § 9 fastsættes, at Undervisningsministeriet er tilsynsførende for alle de private børneskoler 8-10- klasser – og altså også friskolens, hvis de har dem⁸⁰. Det kan i øvrigt bemærkes, at i lovens afsnit om det offentlige tilsyn (§10. stk. 2) bruges formuleringen »*Skønnes det, at elevernes standpunkt...ikke står mål med, hvad der måtte antages at ville være opnået i folkeskolen...*«. Det tilsvarende var tidligere (senest i 1963-

loven) formuleret således: »ikke...står mål med, hvad børn sædvanligvis når i folkeskolen«. I det ene tilfælde (1963) er det to forskellige elevgrupper, der sammenlignes – og i det andet tilfælde (1970) er det den samme elevgruppe, der vurderes under to forskellige forhold. Den nye formulering er tydeligvis en afsmitning fra ovennævnte betænkning om undervisningspligtens udvidelse.

Det skal bemærkes, at under folketingsdebatten om 1970-loven beklagede især Orla Møller fra Socialdemokratiet, at der blev indført pligt til at afholde prøve i 9. og 10. klasse i friskolen. Han siger: »Det må være forældrenes og de private skolars egen sag, om man vil stille mod en statskontrolleret prøve efter 9. klasse«. Og om det ministerielle tilsyn med 8.-10. klasse siger han: »Lad dog forældrene selv finde ud af, hvem der skal være tilsynsførende. Tør man overlade tilsynet til forældrene, når det drejer sig om alle de andre fag, så lad dem dog få det hele – det er der logik i.«⁸¹. Bestemt andre toner end tidligere (og i øvrigt senere) fra Socialdemokratiet. Dette partis »noget for noget«-holdning til friskoler er tydeligvis styret af, hvem der aktuelt er uddannelsesordfører i Folketinget.

I 1972 udvides som sagt undervisningspligten, og skoleformerne, som berøres af dette, får ny lovgivning, og denne lovgivning samles i *Lov om ændring af lov om folkeskolen m.fl. love* af 7. april 1972. I bemærkningerne til loven står der, idet der dog henvises til grundlovens §76, at undervisningspligten i 8. og 9. klasse kan opfyldes ved et ophold på en efterskole, en ungdomskostskole eller en husholdningsskole »selv om denne undervisning ikke indholdsmæssigt svarer til folkeskolens.«⁸². Her blødes der altså op på fortolkningen af grundlovens ord om »stå mål med« i forhold til de hidtidige krav til friskolerne, og denne liberale fortolkning blev fastholdt i Undervisningsministeriet, når efterskolerne skulle have deres undervisningsplan godkendt⁸³.

I 1975 vedtages en ny folkeskolelov⁸⁴. Med denne lovs §16. stk. 4, der taler om elevernes medbestemmelse i valg af indhold og tilrettelæggelse af undervisningen, bliver det endnu vanskeligere end tidligere at fortolke grundlovens ord om »at stå mål med, hvad der almindeligvis kræves i folkeskolen«. Nu er der endegyldigt ikke længere noget »almindeligvis«, og i bemærkningerne til loven står der da også: »Uanset om man ved udformningen af undervisningsplaner angiver det faglige indhold ved centrale kundskabsområder... følger det af bestemmelsen i stk. 2⁸⁵, at planerne må rumme muligheder for at variere undervisningsstoffet fra klasse til klasse.« I øvrigt gav 1975-loven ikke anledning til nogen ændringer i forhold til indholdet af friskolernes undervisning⁸⁶.

Lov om friskoler og private grundskoler af 1977 og 1991

Ved en lovændring i 1976⁸⁷ afskaffes friskolernes pligt til at afholde prøver i 8.-10. klasse, og det er ikke længere Undervisningsministeriet, der skal føre tilsyn med undervisningen på disse klassetrin. Også dette er nu overladt til skolernes valgte tilsynsførende, der tillige fik tilsyn med undervisningen i *matematik*. I øvrigt er det stadig formuleringen »alle folkeskolens fag«, der bruges i forbindelse med forældretilsynet. Denne formulering har nu stået der siden 1933, men meget tyder på, at den ikke af friskolefolkene i 1975 opfattes som et reelt krav til praksis i friskolerne. I

hvert fald kan man undre sig over, at Dansk Friskoleforenings sekretariatsleder og dens formand begge i deres referat fra et møde med Undervisningsministeriet tydeligt bliver forbavset over, at embedsmændene understreger dette med *alle* folkeskolens fag⁸⁸.

Formuleringen faldt imidlertid væk i en ny lov, som vedtoges allerede året efter ændringen i 1976⁸⁹. Denne lov bliver skelsættende, netop fordi indholdskravet ændres så radikalt. I bemærkningerne til loven siges, at lovene i mange år har forudsat »at de private skoler principielt skal tilbyde en undervisning, der dækker *hele folkeskolens fagkreds*« (bemærkningens fremhævelse), men nu må der sættes spørgsmålstegn ved »om denne forudsætning længere lader sig opretholde...det (kan) næppe antages, at en hvilken som helst privat skole skal tilbyde *alle* de fag, som er obligatoriske for eleverne i folkeskolen.« (bemærkningernes understregning). »De private skoler må derfor tilbyde undervisning inden for hvert af de fagområder, som folkeskolens fagkreds naturligt kan opdeles i, herunder også orienteringsfagene, det praktisk-musiske fagområde og idræt.« Konklusionen er, at »den enkelte privatskole ud fra en helhedsvurdering af dens samlede undervisningstilbud giver eleverne de samme muligheder for en alsidig personlig udvikling og kundskabstilegnelse, som hvis de havde gået i den offentlige skole.«

Loven af 1975 om folkeskolen, dens krav om en række valg- og tilbudsfag, om en række obligatoriske og valgfrie emner (færdselslære, seksualundervisning osv.), om samlæsningsmuligheder imellem fagene og årgangene, om elevernes medbestemmelse osv. har gjort det vanskeligt at opretholde den hidtidige tolkning af »stå mål med« og kravet om »*alle folkeskolens obligatoriske fag*«. I 1977-lovens §8 står der derfor nu om forældrekredeksens tilsynspligt, at den omfatter skolens »almindelige virksomhed« og »at skolen giver en undervisning, der kan stå mål med...«. Altså ikke længere noget om i *alle folkeskolens fag*. I en cirkulæreskrivelse, hvori de nye regler gennemgås, siges det direkte: »Den hidtidige forudsætning om, at undervisningen skulle omfatte *alle folkeskolens fag*, er derimod ikke længere gældende.«⁹⁰. Der sker yderligere den forandring med 1977-loven, at faget engelsk bliver tilføjet den valgte tilsynsførendes område, således at det nu er dansk, regning/matematik og engelsk.

Ingen af de efterfølgende lovændringer til dato har i princippet ændret på 1977-lovens og cirkulærets bestemmelser vedrørende det offentliges krav til friskolernes almindelige undervisning. De er i fuldt omfang gældende for dagens friskolepraksis. Med 1977-loven sker der den ændring på friskolens specialundervisningsområde, at det nu ikke blot er en mulighed, men en pligt at oprette specialundervisning for elever, der har det behov. Loven åbner også mulighed for oprettelse af deciderede specialklasser. Denne mulighed bortfalder dog igen i 1991-loven⁹¹.

1991-loven er fremsat af daværende undervisningsminister Bertel Haarder, hvis angivelige administrative linie var *regelsanering, afbureaukratisering og decentralisering*. Derfor løsnes friskolernes tilsynsbestemmelserne i forhold til Undervisningsministeriet. Fremover skal den forældrevalgte tilsynsførende ikke godkendes af ministeriet. Skolen skal blot meddele kommunalbestyrelsen, hvem der er valgt⁹². Til gengæld indføres pligt for den tilsynsførende (også hvis den tilsynsførende, for-

di forældrekrædsen har ønsket det, er kommunalbestyrelsen) til hvert år at aflægge en tilsynsberetning til skolens forældrekræds og bestyrelse om elevernes standpunkt i fagene dansk regning/matematik og engelsk⁹³. Dog bliver der lidt undervisningsministerielt tilsyn tilbage, idet der indføres mulighed for, at ministeriet »i særlige tilfælde kan træffe beslutning om yderligere tilsyn med en skole« (§9). Det er det, der i daglig tale hedder *særligt tilsyn*⁹⁴.

Med 1991-loven kommer gennemsnitsbetragtningen igen ind i loven. I forbindelse med den tilsynsførendes vurdering af elevernes standpunkt (§9, stk. 4) siges der nu, at standpunktet skal stå mål med *»hvad der almindeligvis opnås i folkeskolen«*. I loven fra 1977 stod som bekendt *»hvad der må antages at ville være opnået i folkeskolen«*. Det er dog ikke i 1991 blevet spor nemmere at foretage denne »almindeligvis«-vurdering og gennemsnitsberegning. Selv om der er en afgørende forskel på de to betragtningsmåder (se side 57ff.) kommenteres eller begrundes ændringen ikke hverken i lovbemærkningerne eller i folketingsdebatten. 1977-lovens formulering forekommer mig at være mere fleksibel end den nye og stadig gældende formulering. Interessant i denne sammenhæng er også undervisningsminister Bertel Haarders svar til fremskridtsmanden Køpke Christensen under folketingsdebatten om loven. Køpke Christensen spørger om §9, stk. 4 gælder den enkelte elev eller eleverne som helhed. Hertil svarer Bertel Haarder: *»børn i friskoler og private grundskoler ligesom hjemmeunderviste børn skal lære, hvad der står mål med, hvad der almindeligvis opnås i folkeskolen. Det er en ældgammel formulering, som vi har forsøgt at køre ind, og den angår den enkelte elev...man kan gøre stort set, hvad man vil, men når konfirmationsalderen er nået, vil vi godt have garanti for, at folk kan læse og skrive og regne og har lidt flere elementære skolekundskaber. Det er det, der er meningen med den, og derfor synes jeg personlig, at den netop skal gå på det enkelte barn. Der står vist også noget om det i grundloven.«*. Det gør der jo faktisk ikke! Grundloven taler ikke om børnenes standpunkt men om *undervisningsindholdets* art og/eller kvalitet afhængig af fortolkningen (jf. artiklens indledende afsnit).

I løbet af 1990'erne blev der oprettet en række private skoler, som henvender sig til etniske mindretal – især skoler for tyrkisk-, pakistansk- og arabisktalende børn. Disse indvandrerskoler, som de kaldes i friskolesammenhæng (de er alle sammen organiseret i Dansk Friskoleforening), har givet anledning til en del opmærksomhed på friskolelovgivningen. En stigende kritik fra politisk side af, at deres undervisning ikke er god nok⁹⁵, har medført en særlig fokus fra Undervisningsministeriet på disse skoler, og det har igen medført forskellige både lovmæssige og administrative reguleringer og stramninger af friskoleloven og dens administration. I 1998 fik undervisningsminister Margrethe Vestager således vedtaget en ændring i loven⁹⁶, som understreger, at undervisningssproget i en fri grundskole er dansk⁹⁷! I oktober 1998 fremsættes i Folketinget et forslag⁹⁸ om at indføre et skærpet offentligt tilsyn med de frie grundskoler ved at genindføre en tilsynsførende embedsmand i ministeriet. I folketingsdebatten⁹⁹ begrundes repræsentanten (Knud Erik Kirkegaard) fra Konservativ Folkeparti forslaget med at *»der har været enkelttilfælde, som har været flittigt omtalt i pressen, som har været medvirkende til at kaste mistanke mod hele ideen bag de frie grundskoler, og det kan ingen være tjent med.«*. I debatten tager under-

visningsminister Margrethe Vestager – ligesom alle andre bortset fra de forslagsstillende partier – afstand fra forslaget, men lover alligevel, at ministeriet »vil udarbejde en vejledning i, hvordan der efter ministeriets opfattelse bør føres tilsyn.« (min understregning).

Man kan undre sig over, at ministeren opfatter det som hendes opgave at vejlede forældre, der ifølge loven selv skal afgøre, hvordan tilsynet skal foregå! Men vejledning blev ikke desto mindre udarbejdet og udsendt til høring i august 2000¹⁰⁰. Det er den første gang i mere end 30 år¹⁰¹, at Undervisningsministeriet i mange ord fortolker, hvad der ligger i grundlovens ord om »stå mål med«, og det må siges, at der – hvis den udsendes i denne formulering – vil ske en betydelig stramning af kravene i forhold til tolkningen og praksis siden 1977. F.eks. forudsætter vejledningen, at folkeskolens »obligatoriske fag og emner kan genfindes i friskolens undervisning« (p. 2) – og herefter opremses alle obligatoriske fag og emner. En noget anden formulering end cirkulæret fra 1977 (se omtalen side 59). Vejledningen forudsætter også, at en friskole har en *undervisningsplan*, der bl.a. beskriver »hvad man vil med undervisningen« og »elevernes forventede kunnen efter afslutningen af et givet klassetrin« (p. 4). Dette er klart imod den tradition for og fortolkning af friskolernes pædagogiske frihed, der har hersket indtil nu. Det er mit indtryk¹⁰², at flere og flere friskoler får en egentlig undervisningsplan, men mange har det ikke, og nogle vil ikke have det. Det har da heller aldrig nogen sinde været formuleret som et krav til friskolerne – som det har været det til folkeskolerne.

Men måske bliver en undervisningsplan et krav i en ikke fjern fremtid. Den sidende undervisningsminister lægger i hvert fald op til det i nogle af de udtalelser, hun er kommet med i den senere tid om, hvilke krav, det offentlige skal stille til den private børneundervisning. Andre udtalelser tyder dog også i en anden retning. I begyndelsen af august 2000 udsender hendes ministerium ovennævnte vejledning, hvor friskolens parallelliseringen med folkeskolen øges. Senere i august udsender hun en svarskrivelse til Statsrevisoratet, der priser de frie skolars frihed. Skrivelsen er en reaktion på en rapport fra Rigsrevisionen fra april 2000¹⁰³. Heri konstateres det, »at målene for tilskudsordningerne [på de frie skolars område] er formuleret så bredt i loven, at der er betydelig spillerum for fortolkning og målopfyldelse. De anvendte mål er ikke operationelle, hvilket rejser vanskeligheder for ministeriet, når det skal afgøres, om ordningernes mål er nået, herunder i hvilket omfang en skole har bidraget hertil. Ministeren har imidlertid ikke hjemmel til at fastsætte supplerende regler for undervisningens indhold.« Margrethe Vestager svarer så hertil den 24. august 2000 : »Jeg finder, at det vil være i strid med de forudsætninger, der igennem de frie skolars lange historie har været lagt til grund for deres virke, hvis der centralt skulle fastsættes detaljerede operationelle mål.«¹⁰⁴. Endelig skriver hun i en artikel i Friskolebladet nr. 10, 2001, hvor hun omtaler de nye krav om opstillingen af klare årgangsmål i folkeskolen: »Ifølge min overbevisning er målfrihed uforenelig med en fælles folkeskole. Det er også uforeneligt med en friskole eller en privat skole, hvor undervisningen skal stå mål med undervisningen i folkeskolen.«

Hvordan det ender er svært at sige, men rigsrevisionens krav om større målbarhed af »value for money« er på andre områder i den offentlige administration blevet et

afgørende rationale, så det kunne man frygte også blev tilfældet på de frie skolars område. Dvs. at kravene fra det offentliges side til den private undervisning mere og mere bliver udtrykt i utvetydige og målbare størrelser.

Afslutning

Jeg beskrev i indledningen, at ordsammensætningen »stå mål med« kan have såvel en kvalitativ som en kvantitativ betydning set ud fra en *sprog*lig analyse. Jeg mener, jeg har vist, hvordan tolkningen af ordsammensætningen, udtrykt ved det offentliges krav til den private undervisning, op gennem historien har være et både-og. Dog mener jeg, at tolkningen fra 1855-loven og frem til 1977-loven i overvejende grad har været præget af den kvantitative forståelse, altså at friskolen for at stå mål med den offentlige skole skulle opfylde en række kvantitative krav til fagrækken og elevernes standpunkt. I autoritative *juridiske* udlægninger af grundlovens skoleparagraf, er det også det kvantitative, der lægges vægt på. F.eks. skriver juraprofessor Alf Ross (Ross 1966): »Ud fra demokratiske synspunkter må forældrene have frihed til selv gennem privat undervisning eller private skoler at sørge for undervisning af deres børn, når blot denne holder mål med den offentlige skoles standarder.« (p. 787). Her er selvfølgelig forudsat, at sådanne standarder findes eller kan opstilles. Videre skriver han om den private undervisning, at undervisningen »skal kunne stå mål med hvad der almindeligvis kræves i folkeskolen – og dette må betyde, at alene undervisningsresultatet er afgørende, derimod ikke de former og metoder der benyttes, de lærerkræfter der anvendes osv.« (p. 793)¹⁰⁵. Men dette er efter min opfattelse sagt ud fra en bestemt (noget mekanisk) måde at anskue undervisning på. I den udvikling i beskrivelsen af folkeskolens formål, der er sket siden 1958-loven, er skolens metoder mere og mere blevet en del af undervisningens mål. Elevernes aktive medbestemmelse er blevet en del af skolens demokratiske mål (i 1975-loven), undervisningsdifferentiering er blevet afgørende for udviklingen af den enkelte elevs ansvar for egen læring (1993-loven), lige som opøvelse til selvvirksomhed af hensyn til børnenes færdigheder i »lær-at-lære« var vigtig i 1958-loven¹⁰⁶.

Fortolkningen af »stå mål med« er altså i høj grad også et *pædagogisk* anliggende, dvs. knyttet til en bestemt undervisningsopfattelse. Finn Held har i sin fremragende bog om undervisningspligten¹⁰⁷ også beskæftiget sig med »stå mål med«. Han siger bl.a.: »Hvis det [undervisningsresultatet] er ensbetydende med det, som eleven har lært i kraft af en bestemt indsats fra skolens – eller forældrenes side – vil det ikke være rimeligt at tale om undervisning, men snarere om dressur eller oplæring« (p. 116), og videre at grundlovens ord ikke kan betyde at »lade det, barnet havde lært, være afgørende for om undervisningen havde været god nok.« (p. 116). Hvis man stillede det sådan op, mener han, der ville være tale om »lærepligt« for lærerne. »(at stå mål med) betyder naturligvis ikke: en undervisning, der giver samme resultat, men en undervisning, der kan måle sig med, en undervisning, som er sammenlignelig med, en undervisning, som er jævnbyrdig med.« (p. 119). Alle tre udsagn er udtryk for en kvalitativ synsmåde.

Hvad enten ordsammensætningen »stå mål med« som udtryk for det offentliges krav til den private undervisning i relation til folkeskolens tolkes sprogligt, juridisk

eller pædagogisk, vil man altså ikke nå til nogen generel klarhed. Det vil være et spørgsmål om tolkningens synsvinkel, den der tolker og den situation, der tolkes i, og dermed er vi nøjagtig der, hvor megen offentlig skole- og uddannelsesadministration i Danmark er – eller i hvert fald har været indtil nu: *uden facitliste*. Det er givetvis også derfor, der i nyere tid kun er én skole, der er blevet lukket med begrundelsen, at dens undervisning ikke kunne leve op til, hvad der almindeligvis kræves i folkeskolen. Nemlig Fatah Sultan Memet skolen i Valby, der blev lukket den 17/7 1992 efter, at et særligt tilsyn havde konstateret, at den ikke stod mål!

Liste over bøger og artikler, der citeret eller direkte refereres til i artiklen

- * Poul Andersen: »Grundtvig som rigsdagsmand og andre afhandlinger«, Gyldendal 1940.
- * Poul Andersen: »Dansk Statsforvaltningsret«, s. 641-651, Gyldendal 1954
- * Thorstein Balle: »Efterskolen – mellem dannelse og kvalificering«, Foreningen af frie Ungdoms- og Efterskoler 1981.
- * Bavnen 1908, 1925, 1926, 1930, 1931
- * Betænkning nr. 473 om undervisningspligtens udvidelse, Statens Trykningskontor 1968
- * Thomas Bredsdorff: »Friskolen på Skillevejen« – Højskolebladet nr. 12.1908
- * Lars Frederiksen: »Friskolebevægelsen i 1852 og de følgende år«, Den Milo'ske Boghandel, Odense 1885
- * Højskolebladet 1908 og 1923
- * Finn Held: »Undervisningspligten« GAD 1983
- * Jensen-Sønderup: »Friskolernes Stilling efter Grundloven af 1915«, Artikel i Bavnen nr. 42 1925.
- * F.C. Kaalund Jørgensen: »Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering«, Historisk Tidsskrift, 11. rk. 4. bd. 1953-56
- * Holger Kjær: »Træk af hjemmeundervisningens historie«, Dansk Udsyn 1926.
- * Kirsten Krogh-Jespersen: »Undervisning og elevers læring«, fra Skolen i Morgen, nr. 5, Dafola 2001,
- * Joakim Larsen: »Bidrag til den danske Skoles Historie 1818-1898«, bd. 3, Unge Pædagoger 1985
- * Henrik Lehmann: »Haandbog i Lovgivning om Den Danske Folkeskole«, Gyldendal 1909
- * Henrik Lehmann: »Haandbog i Lovgivning om Den Danske Folkeskole«, Gyldendal 1917
- * »Meddelelser vedrørende Folkeskolen, Seminarierne m.v.« 1937
- * Kristian Nygaard: »Træk af Folke- og Friskolens Historie« I-VIII i Bavnen 1930 og 1931
- * Jens Nylén: »Friskolens Frihed«, Højskolebladet nr. 19. 1923 sp. 601-604.
- * Erik Nørre: »Skolen, præsten og kommunen«, Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1994
- * Bent H. Pedersen: »Realskolernes Historie«, fra Bestyrelsesmappe for Danmarks Realskoleforening, april 1998.
- * Alf Ross: »Dansk Statsforfatningsret II«, side 786-794. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busk, Kbh. 1966
- * Ejnar Skovrup: »Kolds Skoletanker«, Aschehoug 1927
- * Knud Thøgersen: »Den nye Grundlov og Forældreretten«, Bavnen nr. 22, 1915
- * H.V. Skibsted: »Almueskolevæsenet i de danske Kjøbstæder og Landdistrikter fremstillet efter de derom gjældende Regler«, Gyldendal 1866
- * Margrethe Vestager: »Undervisningsfriheden er ikke truet«, Friskolebladet nr. 10, 2001
- * Henrik Zahle: »Danmarks Riges Grundlov med kommentarer« (side 424 ff) , DJØFs forlag 1999

Noter

1. Her citeret fra *Den danske Ordbogs* foreløbige artikler om enkeltord. Ordbogen er under udarbejdelse og udkommer først i sin endelige form i seks bind fra og med 2002.
2. I en artikel i tidsskriftet *Skolen i morgen*, nr. 5, 2001, giver seminarielektor Kirsten Krogh-Jespersen en kort, men spændende historisk redegørelse for forholdet mellem undervisning og læring. Heri gøres op med den udbredte forestilling om, at læring skal ses som et nyt undervisningsbegreb.
3. Jeg skal senere vende tilbage til spørgsmålet om elevernes standpunkt, idet problemerne omkring »stå mål med« skærpes, når det f.eks. i lov om friskoler og private grundskoler om den eksterne tilsynsførende ved frie grundskoler siges: »Den tilsynsførende, herunder kommunalbestyrelsen, afgiver hvert år en erklæring til forældrekredsen og skolens bestyrelse om elevernes standpunkt i de fag, der er nævnt i stk. 2. Skønner den tilsynsførende, at standpunktet ikke står mål med, hvad der al-

mindeligvis opnås i folkeskolen, fastsættes en frist på mindst 3 måneder til forbedring af forholdene.» (min understregning). Altså en klar udvidelse af grundlovens ord. Der er således tale om to forskellige forhold, der skal stå mål. I det ene tilfælde er det *undervisningen*, der skal stå mål, i det andet tilfælde er det *elevernes standpunkt*.

4. F.eks. i *Jyllandsposten* den 29. maj 2001. Alle skoler i Danmark (også friskoler), der afholder folkeskolens afgangsprøver, skal indsende elevernes karakterer – både sidste standpunktskarakter og prøvekarakteren – til Undervisningsministeriet. Men der bliver angiveligt ikke foretaget nogen gennemsnitsberegning af karaktererne.
5. *Lov af 2. maj 1855 indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegangen og om Undervisningen i Skolen.* («Friskoleloven»).
6. I bogen *Almueskolevæsenet i de danske Kjøbstæder og Landdistrikter* fra 1866, som blev udgivet af Kirke- og Undervisningsministeriet skriver fuldmægtig H.V. Skibsted om den lovpålagte prøve af de private skoles elever: »Prøven idethele (bør) gaae ud paa en Undersøgelse af, hvorvidt de paa-gjældende Børn nyde en ligesaa god Undervisning, som de maa antages at kunne erholde i almindelig god offentlig Almueskole, dog at der tages et væsentligt Hensyn til Beskaffenheden af den offentlige Skole, som Børnene efter de almindelige Regler paa Grund af deres Opholdssted vilde følge.» (p.13). Ligeledes skriver ministeriet i en skrivelse af 2/2 1891 til skoledirektionen i Vester Han Herred at »ved Examen i Friskoler er Skolekommissionen berettiget til at prøve Børnene i de Fag, hvori der meddeles Undervisning i Kommuneskolerne i den paa-gjældende Kommune.«
7. Jeg vil til sidst i artiklen vende tilbage til denne problemstilling, idet undervisningsministerens seneste udspil med »Klare mål i skolen« skærper denne konflikt i forhold til de frie skolars traditionelle pædagogiske frihed betydeligt.
8. Jeg vil i dette afsnit henvise til de tre anordninger om børneskolen, som kom i 1814, nemlig *Anordning for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark, Anordning for Almue-Skolevæsenet i Kjøbstæderne i Danmark* *Kjøbenhavn undtagen og Reglement for Almue- og Borgerskolevæsenet i Kjøbenhavn*, alle udstedt den 29. juli 1814.
9. Citat fra skolefundatsen fra 1741 i Lunde Sogn i Vester Horne Herred. Her citeret efter Holger Kjær, 1926.
10. Anordningernes § 23 hhv. § 30: »Der skal i Skolen undervises i Religion, Skrivning og Regning samt Læsning; ogsaa bør Skolelærerne vejlede Børnene til ordentlig Sang. Ved Læsningen skulle fornemmeligen saadanne Bøger benyttes, som kunne give Anledning til at danne Børnenes Sindelag, og som indeholde et kort Begreb om deres Fædrelands Historie og Geographie, samt meddele dem Kundskaber, der kunne tiene til Fordommens Udryddelse og blive dem til Nytte i deres daglige Haandtering...«.
11. En række enkeltafgørelser, jf. f.eks. skrivelser fra Kirke- og Undervisningsministeriet af 2/2 1856, 27/8 1860 og 27/8 1861, viser, at der ud over en for lempelig praksis også blev usikkerhed blandt skolekommissionerne om den praktiske fortolkning af »fuldkommen inde« udtrykt ved karakterer. Også derfor kom cirkulæret af 24/4 1866. I øvrigt var ministeriet selv med til at skabe forvirring, idet man i en skrivelse af 3/12 1865 til skoledirektionen i København angiver, at et barn for at kunne blive udskrevet af skolen »til Hovedcharacter faaer idetmindste **mg**?« (min fremhævelse). Noget tyder i øvrigt på, at bestemmelsen om en bestemt hovedkarakter først kommer ind efter 1855-loven. I hvert fald kunne Ole Andersen udskrives af skolen i 1839 uden at en sådan hovedkarakter meddeltes ham eller blev skrevet i hans skudsmål, som ellers var stedet, hvor afgangskaraktererne skulle skrives. I den omtalte skudsmål, står: »Ole Andersen, skolepligtig af Meelby Skoledistrict, bliver hermed i Overensstemmelse med Skoleanordningen af 29de Julii 1814, § 27, udskrevet af Skolen med Charakterne: godt+ for Læsning, godt? for Skrivning og Regning, temmelig godt for Religionskundskab. Meelby, d. 2den April 1839. Paa Skolecomiss. Vegne T. N. Nielsen [sognepræsten].
12. Friskolelærer Lars Frederiksen, som var aktiv friskolelærer i 1840'erne og 1850'erne skrev en bog med titlen *Friskolebevægelsen i 1852 og de følgende år*, som blev udgivet af Den Milo'ske Boghandel i Odense i 1885. Heri skrev han f.eks.: »Det var naturligvis ganske undtagelsesvis, at der af almuens føltes trang til at gøre brug af §18 i lov af 29. juli 1814, og efterhånden som trangen vakte, og friskolen vandt fodfæste, blev lovbestemmelsen for den skarpere og hjemmeundervisningen blev undergivet en kontrol, man ikke kendte til i 1814.« (p. 44) (Den efter Lars Frederiksens opfattelse skærpede kontrol blev indført i og med 1855-loven!)
13. Den 13. april 1851 vedtages en lov om ægteskab mellem personer af andre trossamfund end de kristne inden for folkekirken. Heraf fremgik i § 11, at børnene i sådanne ægteskaber ikke må savne »Oplysning om de moralske og almindelige religiøse Begreber og for saa vidt de hører til et kristeligt Trossamfund, har Kendskab til Bibelhistorien.«. Børn af »trosblandede« ægteskaber skulle opdrages i den ene af forældrenes tro – eller i folkekirken.
14. Her citeret efter Ejnar Skovrup, 1927, p. 55.

15. På et tidspunkt dekretes som sagt (jf. note 11) centralt fra en mindste udskrivningskarakter – men aldrig en gennemsnitskarakter til måling af, om skolens elever holder mål.
16. Skrivelse af 30. April 1856 fra Kirke- og Undervisningsministeriet til Maribo Amtsskoleledelse.
17. I en kort periode fra 1842-1867 blev skolekommissionen kaldt skolebestyrelsen – jf. at 1855-loven skriver »Skolebestyrelsen – nemlig Skolekommissionen –«. Faktisk var det sådan, at skolebestyrelsen i den periode var betegnelsen på sogneforstanderskabet, når det behandlede skolesager (se i øvrigt Erik Nørr i Dansk Forvaltningshistorie, Bd. 1 p. 763ff.)
18. Skrivelse af 11. maj 1861 fra Kirke- og Undervisningsministeriet til Skoledirektionen for Bjerge og Aasum Herreder
19. Erik Nørr, 1994 kalder da også 1855-loven for *friskolens grundlov*, mens han kalder 1864-loven (se senere) for *friskolens frihedsbrev*.
20. Jf. f.eks. Kirke- og Undervisningsministeriets skrivelse af 24/9 1864 og 23/6 1865 hvori det afgøres, at der ikke kan stilles forhåndskrav til pædagogiske eller andre kvalifikationer hos de personer, forældrene har valgt som deres børns lærere – eller som selv valgte at oprette en privatskole i en købstad eller på landet. Noget andet gjaldt for København. Her skulle skoledirektionen forinden en privat skoles oprettelse godkende såvel læreren som skolens undervisningsplan.
21. Selv om der for den offentlige skole vedkommende ved bekendtgørelse af 11/11 1901 er indført helårlige eksaminer, et det først med folkeskoleloven af 1937, at skolekommissionens mulighed for at kræve halvårlig eksamen og karakterer i friskolen ophæves!
22. *Lov om Tillæg til Loven af 2nd Mai 1855* (vedtaget denne 30/9 1864) (se i øvrigt note 19)
23. Mange af disse forhold blev trukket frem i forskellige taler i folketingsforhandlingerne under behandlingen af 1864-loven, da lovforslaget blev 1. behandlet i Folketinget den 5. januar 1863 (Folketingstidende 1863 sp. 3872 ff.).
24. Folketingstidende 1863 sp. 3880 ff
25. Skr. af 9/2 1867 fra Kirke- og Undervisningsministeriet til skoledirektionen i Vends Herred.
26. Skr. af 22/4 1870 fra Kirke- og Undervisningsministeriet til skoledirektionen i Morsø Herred
27. Skr. af 28/8 1867 fra Kirke- og Undervisningsministeriet til skoledirektionen for Langeland.
28. Skr. af 26/8 1889 fra Kirke- og Undervisningsministeriet til skoledirektionen for Hjelmsker og Skjern Herred
29. Skr. af 12/2 1877 fra Kirke- og Undervisningsministeriet til skoledirektionen i Lunde mfl. Herreder.
30. Skr. af 2/2 1891 fra Kirke og Undervisningsministeriet til skoledirektionen i Vester-Han Herred
31. Skr. af 21/12 1892 fra Kirke- og Undervisningsministeriet til skoledirektionen på Bornholm
32. Omkring 1880 var der ca. 200 friskoler med ca. 6000 elever (kilde: Bavnen 1930 sp. 907)
33. Friskolernes metoder, som var inspireret af Christen Kolds tanker og praksis, gik bl.a. ud på, at børnene så vidt muligt kun skulle lære det, de havde lyst til. Lysten skulle være der, før det har effekt at lærere nogen noget, mente Kold. Det skal være en glæde at få lærdom, skriver han bestændigt i afhandlingen *Om Børneskolen* (»man maa vogte sig for at paatrykke Barnet noget bestemt Stempel ved at paanøde ham vor Undervisning; man maa overlade til ham selv at modtage, hvad og hvor meget han vil deraf.« (Skovrup 1927 p. 33). Ikke mindst denne opfattelse og metode var en provokation for mange uden for friskolen.
34. Den senere kirke- og undervisningsminister, biskop P. Chr. Kierkegaard, udtrykker i en erklæring fra 4/2 1867, at almueskolens fordringer til det »der i et Kulturfolks Samliv maa agtes uundværligt« er sat alt for lavt. Derfor vil friskolen dræne almueskolen for begavede elever, og dermed gøre almueskolen endnu mere udsat for dårligdomme. (Citat efter artikel af Joakim Larsen i *Vor Ungdom* 1917)
35. Odense mødet var en årlig meget velbesøgt sammenkomst for friskolefolk – lærere, forældre og andre interesserede – som havde været afholdt fra engang i 1850'erne. På møderne blev skole- og oplysningsspørgsmål i almindelighed og friskoleforhold i særdeleshed diskuteret.
36. citater fra Nygaard, 1931 og Lange 1933. I øvrigt er denne anklage mod friskolen for at være fagligt slap en tilbagevendende anklage. I 1908 diskuteres det igen i såvel *Højskolebladet* som i *Bavnen*.
37. Også skolehistorikeren Joakim Larsen var af den opfattelse, at der var mere ideologi og politik end børnenes skolemæssige tarv i diskussionerne, når det drejede sig om den private undervisning. I 1899 skriver han: »de for Privatskoler og Hjemmeundervisning trufne Bestemmelser (sigter ikke) i første Række til Børnenes Vel ved at gøre Betingelserne for Undervisning saa gode som mulig, men til at beskytte Forældrenes personlige Rettigheder mod formodede Overgreb af Autoriteterne.« (p.311) Joakim Larsen er da tydeligvis heller ikke en af friskolens venner.
38. *Lov om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen* af 24/3 1899
39. Cirkulære udstedt den 6/4 1900 på initiativ af kirke- og undervisningsminister H.V. Sthyr. Baggrunden var, at det i 1899-loven var blevet påbudt kommunerne at indsende undervisningsplaner til godkendelse i skoledirektionen. Cirkulæret skulle hjælpe kommunerne i dette arbejde. Kravet om at ud-

- arbejde undervisningsplaner er til dato aldrig gjort gældende over for friskolen eller den øvrige private undervisning – bortset fra over for den private undervisning i de tyske mindretalsskoler i Sønderjylland i en periode efter 2. verdenskrig! Det Sthyrskke Cirkulære var i kraft helt frem til 1941.
40. »...at Skolen efter Skolekommissionens Skøn giver en Undervisning af mindst lignende Omfang som den offentlige Skole, da er hermed forlangt, at Skolen paa ethvert Trin af Undervisningen kan træde fuldstændig i den offentlige Skoles Sted...(og)...føre Børnene til samme Maal som den fuldstændige offentlige Skole« (p. 404).
 41. »Om Forstaaelsen af Udtrykket: »at have naaet Skolens Maal«, bemærkes, at der i modsætning til, hvad der i sin Tid skete ved Cirkulære af 2. Februar 1899, ikke kan være Tale om at give Fordringen til Barnets Kundskaber og Færdigheder et bestemt Karakterudtryk. Skal Fordringen nærmere formuleres, maa dette formentlig snarest være som i Anord. 1814 f. K. §34, f.L. § 27 udtalt »at kunne gøre tilstrækkeligt Rede for, hvad der skal læres i Skolen«, eller maaske rettere i Overensstemmelse med, hvad der udtales i Lov 2. Maj 1855 § 1, at have naaet det Maal, som i Gennemsnit opnaas i Skolens øverste Klasse.« (p. 57). Men disse forhold blev jo netop udtrykt ved karakterer, så argumentationen forekommer ulogisk, men karakterkravet er altså åbenbart bortfaldet!
 42. Lov om Lønning for Lærere og Lærerinder i Folkeskolen m.m. af 27/5 1908
 43. Denne paragraf må bl.a. ses som et udtryk for, at friskolen også i stigende grad – med rette og urette – siden 1855 har været anklaget for at være en »skulkeskole« (se bl.a. K.M. Klausens indlæg i folketingsdebatten under lovens tredjebehandling). I øvrigt var Kirke- og Undervisningsministeriet allerede i provisorietiden begyndt med i bestemte situationer at forlange forsømmelsesprotokol. I en skrivelse fra ministeriet af 7/7 1891 til skoledirektionen i Vandfuld m.fl. Herreder står der, at skoledirektionen må iværksætte »Foranstaltninger for at sikre sig imod, at Friskolerne paa anførte Maade [accept af at et tilmeldt barns meget omfattende forsømmelser] benyttes til Skjul for Skoleforsømmelser« og denne sikring skal ske ved, at skoledirektionen pålægger »vedkommende Friskole at føre Dagbog over Børnenes Skolebesøg«, og at denne forsømmelsesprotokol bliver tilgængelig for skolekommissionen. Der må dog ikke mulkeres.
 44. Udtryk brugt af højskoleforstander Thomas Bredsdorff i artiklen *Friskolen paa Skillevejen i Højskolebladet* nr. 12, 1908. Han skrev her bl.a. »65.000 – værs' god og maa vi saa bede om Nøglerne til Hjemmets Skole og ret til at kontrollerer Husordenen«. Han hentyder her til, at det var lykkedes folketingsmand Jørgen Petersen (en friskoleven på tinge!), at få tilskuddet til friskolerne forøget til 65.000 kr. mod, at man indførte forsømmelsesprotokollen.
 45. Jeg vil her henvise til de meget skeptiske holdninger til friskolen og de frie skoler i det hele taget, som socialdemokratiets uddannelsesordfører Hans Peder Baadsgaard har givet udtryk for her i foråret 2001.
 46. Folketingstidende 1908 sp. 8008
 47. Kirke- og undervisningsminister Kejser-Nielsen fremsætter et forslag i 1909, Jacob Appel et i 1911 og i 1913, Nina Bang et i 1925, Jens Byskov i 1928 og endelig Fr. Borghjerg i 1933. Sidstnævnte bliver vedtaget.
 48. Klaus Berntsen var uddannet hos Christen Kold, havde været friskoleleder og senere højskoleforstander.
 49. Se f.eks. F.C. Kaalund-Jørgensens meget spændende gennemgang i artiklen *Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og skolehistoriske placering* i *Historisk Tidsskrift*, 11. rk. 4.bd. 1953-56.
 50. Lovens §83 lyder således: »De Børn, hvis Forældre ikke har Evne til at sørge for deres Oplærelse, har Ret til fri Undervisning i Folkeskolen. Forældre eller Værger, der selv sørger for, at Børnene faar en Undervisning, der kan staa Maal med, hvad der almindeligt kræves i Folkeskolen, er ikke pligtige at lade Børnene undervise i Folkeskolen.«
 51. Jeg har forgæves søgt i Jørgen Petersens og Klaus Berntsens privatarkiv i Rigsarkivet for at få bekræftet min antagelse. I en langt senere artikel i *Bavnen* – nr. 42 1925 – skriver folketingsmand Jensen-Sønderup (også friskolemand) om skoleparagraffens formulering: »Hvor Oprindelsen til denne Tilføjelse[om »stå mål med«] stammer fra er skjult for dem, der ikke have Lejlighed til at være med i de intime Forhandlinger, der førtes mellem Mænd af Højre og det Radikale Ministerium om de Ændringer i det af Ministeriet Berntsen forelagte Grundlovsforslag, der senere blev til Grundloven af 1915. Antageligt skyldes det et Ønske fra Højre.«
 52. En artikel i *Bavnen* nr. 22 i 1915 af Knud Thøgersen. Også i denne artikel tales der om, at grundlovens skoleparagraf følger »den gamle Bestemmelse om, at Børnenes Undervisning skal staa Maal med den offentlige Skoles.« (min fremhævelse).
 53. *Højskolebladet* nr. 19 fra 1923 sp. 601ff.
 54. *Bavnen* 1925, sp. 1053.
 55. Resolution vedtaget på mødet i Odense den 19/10 1925. Herefter får Dansk Friskoleforening foretræde for Folketingets uddannelsesudvalg, hvor daværende formand Jørgen Jørgensen Borup den

- 4/2 1926 fremlægger friskolefolkernes synspunkter. Han kræver også den samme ret for hjemmeunderviste børn. Foretrædet var også en intern nødvendighed i friskoleforeningen, idet foreningens bestyrelse i løbet af 20'erne havde været udsat for en alvorlig kritik af, at den kun involverede sig i økonomiske spørgsmål og ikke i spørgsmålet om det offentlige krav til friskolens indhold.
56. *Bavnen* nr. 22, 1926.
 57. *Lov om Folkeskolens Styrelse og Tilsyn og Tilsyn med private Skoler* af 20. maj 1933
 58. Afsnit C, §43, stk. 1. I en bekendtgørelse af 24/3 1934 følges lovens ord om den offentlige tilsynsførelse op med, at Undervisningsministeriet for at give godkendelsen vil »kræve, at den indstillede skal være en med Skoleforhold kendt Mand eller Kvinde, der er i Stand til at bedømme Undervisningen i en Barneskole.«
 59. Afsnit C, 44, stk. 1.
 60. Bekendtgørelse af 24/3 1934 om Tilsynet med hjemmeunderviste Børn og med private Skoler uden for de sønderjyske Landsdele.
 61. Skovrup 1927, p. 34
 62. I folkeskolen afskaffes den afsluttende udskrivningseksamen for ikke-eksamensklasserne i og med 1937-loven. I *Meddelelser vedrørende Folkeskolen, Seminarierne m.v.* 1937 angives det meget bastedt, »at en Afgangsprøve, der tager sigte paa at vise, om Barnet har naaet Skolens Maal ikke kan finde Sted efter dansk Lovgivning.«! (p.20)
 63. Rækken af folk som plæderer for fuld forældreret begynder den 27. april 1836, hvor bonden Ole Kirk i Stænderforsamlingen i Viborg foreslår, at al tvungen skolegang ophæves for børn, og han krævede forældrenes ret til selv at undervise deres børn uden at skulle indhente Skoledirektionens tilladelse (jf. 1814-anordningen). Men selv han tager dog det forbehold, at børnene ved de årlige eksaminer skal vise at være godt underviste i hjemmet.
 64. *Lov om Folkeskolen* af 18/5 1937
 65. Kvindeligt håndgerning var dog obligatorisk efter 1899- og 1904-loven, hvis der var ansat en lærerinde i skoledistriktet, men nu bliver det altså under alle omstændigheder obligatorisk.
 66. Bekendtgørelse om Maalet for Folkeskolens Undervisning – udstedt 24. maj 1941.
 67. *Lov om Friskoler, om Hjemmeundervisning samt om Efterlønskassen for Friskoler og Efterskoler* af 12/7 1946. Som det fremgår af lovens navn, indeholdt den også bestemmelser om få andre forhold.
 68. Folketingstidende 1945-46 sp. 4740 ff.
 69. Folketingstidende 1946 sp. 4905.
 70. *Lov om private tysksprogede Skoler, tysksproget Hjemmeundervisning m.m. i de sønderjyske Landsdele* af 12/7 1946.
 71. Bekendtgørelse om gennemførelse af lov nr. 412 af 12/7 1946 om private tysksprogede Skoler, tysksproget Hjemmeundervisning m.m. i de sønderjyske Landsdele af 22/9 1946.
 72. *Lov om ændring af lov om folkeskolen* af 7/6 1958. Retteligt ikke en ny folkeskolelov – men ændringerne var så afgørende, at den i almindelighed omtales som »folkeskoleloven af 1958«.
 73. *Lov om friskoler, om hjemmeundervisning samt om efterlønskassen for friskoler og efterskoler* af 18. maj 1960. Nogle friskoler måtte på grund af for lille elevtal opgive at have 7. klasse og lade eleverne gå over i folkeskolen – men nu bliver der altså åbnet en anden mulighed. Det er mit indtryk, at dette samarbejde kun sker i meget begrænset omfang.
 74. Faktisk husker John Iversen, der var undervisningsinspektør for de private skolers område i Undervisningsministeriet i 1970 kun, at én skole søgte prøveret nemlig Øster Åby Friskole, som fik prøveret i 1973. De øvrige friskoler, som tilbød undervisning i hele eller dele af overbygningen, blev enten ikke presset til at søge om prøveret eller søgte i stedet ret til at afholde *realeksamen*. I sidstnævnte tilfælde skulle realafdelingen fuldstændig følge folkeskolens regler. Dette sidste gjorde vist nok kun Odense Friskole og Bordings Friskole i København.
 75. *Folketingsbeslutning om en reform af de grundlæggende skoleuddannelser* af 30/5 1969
 76. Dette har jeg fået bekræftet ved samtaler med de tidligere undervisningsinspektører Jørgen Olsen og John Iversen, hvis områder var hhv. efterskolerne og de private grundskoler. Jørgen Olsen var rådgiver for Helsted i forbindelse med formuleringer vedrørende efterskoler i betænkningen.
 77. Af bemærkningerne til loven om friskoler og private grundskoler fra 1977 fremgår det i øvrigt, at ingen friskoler indtil da havde benyttet sig af denne samarbejds mulighed!
 78. På de fleste friskoler ville dette ikke blive aktuelt, da de af idemæssige grunde ikke har faget kristendomsundskab på skemaet. I stedet præsenteres kristendommens historie og indhold i fortællingerne.
 79. Loven kom til at hedde *Lov om friskoler og private realskoler m.v.* af 28/5 1970
 80. Undervisningsministeriet havde ansat en undervisningsinspektør (se note 74) til at varetage tilsynet også med friskolerne, men hans arbejde i relation til friskolerne og deres undervisningsindhold berørte altså alene specialundervisning og undervisning og afholdelse af prøver i *overbygningen*.

81. Folketingstidende for 1969-70 sp. 4067
82. I bemærkningerne til loven formuleres det således: »*selv om denne undervisning tilrettelægges ud fra delvis andre grundsynspunkter end folkeskolens.*« En formulering, som blev konciperet af den daværende tilsynsførende på efterskoleområdet, undervisningsinspektør Jørgen Olsen med henblik på at beskytte efterskolernes pædagogiske frihed. (så vidt oplyst af Jørgen Olsen selv i et interview i forbindelse med research til denne artikel)
83. I godkendelsesskrivelse til Flakkebjerg Efterskole af 8/8 1978 står der f.eks., at skolen for de undervisningspligtige elever »*tilstræber at give alle elever undervisning i dansk, regning m.fl. fag i et omfang svarende til folkeskolens undervisning i 8. og 9. klasse*« (min understregning).
84. *Lov om folkeskolen* af 26/6 1975
85. Der må være tale om en skrivefejl i bemærkningerne, idet samarbejdet med eleverne om fagene fremgår af stk. 4.
86. De private realskoler blev selvfølgelig berørt af realeksamens afskaffelse i og med loven, men det fik ingen betydning for skoleformen i negativ retning (jf. Bent Pedersen, 1998).
87. *Lov om friskoler og private grundskoler mv.* af 10/6 1976. Navnet *private realskoler* afskaffes, men friskolerne ønskede fastholdt ordet friskole i lovens titel. Selv om alle jo er *private grundskoler* kunne en lovtitel med dette navn for friskolerne associere for meget eksamensskole. Modsat ville de tidligere private realskoler eller lilleskolerne ikke kaldes for friskoler. Det smagte for meget af bondekold og kristendom. Ønsket om ikke at blive identificeret med hinanden førte til, at det første fælles forhandlingsorgan for alle skoletyperne kom til at hedde *Frie Folkeskolers Fællesråd*. Også i dag har loven dobbeltkonfekt i titlen, men begrebet *frie skoler* er blevet mere og mere stuerent. Fællesorganet hedder nu *Frie skolers Fællesråd* (Dansk Friskoleforening er godt nok for tiden ikke med), lærerforeningen med stor overvægt af medlemmer fra de private grundskoler hedder *Frie Skolers Lærerforening*, og i foråret 2001 er foreningen for lilleskolerne blevet døbt om fra *Lilleskolernes Sammenslutningen* til *Sammenslutningen af FRIE SKOLER* – (foreningens ortografi)!
88. Mødet, som blev holdt 1.-2. juli 1975 på Hornstrupcentret, er et kontaktmøde mellem Undervisningsministeriet og *Frie Folkeskolers Fællesråd*. Dansk Friskoleforenings sekretariatsleder gennem mange år, Jens Christian Nielsen, skriver i sit referat fra mødet: »*Ministeriets folk belærte os skolefolk om, at grundlovens §76 skal tolkes således, at undervisningen i ALLE fag skal stå mål med folkeskolens, men det skal også tolkes således, at undervisningen i de enkelte fag senest skal påbegyndes i det skoleår, hvor det kræves i folkeskolen.*« Noget lignende skriver formanden Laurits Kjær Nielsen i sit referat fra mødet. Begge referater findes i Kjær Nielsens privatarkiv på Biblioteket og Arkivet for det Folkelige Arbejde (det tidligere Nornesalen) i Ollerup.
89. *Lov om friskoler og private grundskoler m.v.* af 8/6 1977.
90. *Cirkulæreskrivelse om lov om friskoler og private grundskoler m.v.* af 23. august 1977 underskrevet af kontorchef Frida Horten.
91. *Lov om friskoler og private grundskoler* af 6/6 1991
92. Dette ændres dog igen ved en lovændring af 26/6 1998. Nu skal Undervisningsministeriet også orienteres. I øvrigt gik den person, der i Undervisningsministeriets var særligt dedikeret de frie grundskoler, undervisningsinspektør John Iversen, af i 1992 og er ikke siden blevet erstattet.
93. Lidt kuriøst men også tankevækkende kan det nævnes, at Kommunernes Landsforening i forbindelse med et høringssvar om loven tager afstand fra denne forpligtelse, idet foreningen mener, at »*det er vanskeligt at finde egnede vurderingskriterier, som skulle danne grundlag for denne erklæring.*«
94. Kontorchef i Undervisningsministeriet Henrik Køber oplyser, at denne mulighed siden 1991 og til og med skoleåret 2000/2001 er blevet anvendt overfor 8 skoler – alle såkaldte indvandrerskoler. Ved fem af skolerne er det særlige tilsyn endnu ikke afsluttet. Han oplyser i øvrigt, at ministeriet først nu er ved at udarbejde et sæt regler for *særligt tilsyn* (interview med Henrik Køber den 6. juli 2001).
95. især fremført af Fremskridtspartiet, Dansk Folkeparti, Konservativ Folkeparti og Socialdemokratiet.
96. *Lov om ændring af lov om friskoler og private grundskoler m.v.* af 25/6 1998
97. Kun de tyske mindretalsskoler og nogle få internationale skoler undtages
98. Forslag til folketingsbeslutning om at indføre offentligt tilsyn med undervisningen i de frie grundskoler, fremsat af Konservativ Folkeparti, DF og FP den 20/10 1998.
99. Folketingstidende 1999, B13 sp. 2751 ff.
100. *Udkast til vejledning om undervisningspligtens opfyldelse i friskoler og private grundskoler og tilsynet hermed*, udsendt til en række relevante foreninger den 28. august 2000. Det skal ikke være nogen hemmelighed, at dette udkast var den egentlige anledning til, at jeg gik i gang med det arbejde, der er grundlaget for nærværende artikel.
101. Ikke siden *Betænkning om undervisningspligtens udvidelse* af 1968 (se gennemgangen af denne side 55 ff.)

102. Mine indtryk har jeg bl.a. fra mange års arbejde med de frie skoler. Dels som ansat i flere af skoleformerne og i Undervisningsministeriet, dels som medlem af Dansk Friskoleforenings hovedstyrelse og dels som programmedarbejder i DR med bl.a. de frie skoler som område.
103. *Beretning til statsrevisorerne om tilskud til de frie skoler* (RB C501/00)
104. Brev af 24/8 2000 til Statsrevisoratet.
105. Man kunne også her nævne juridiske gennemgange hos Poul Andersen 1940 og 1954 samt Henrik Zahle 1999
106. Faktisk er Betænkningen om undervisningspligtens udvidelse fra 1968 inde på dette problem med, at metoden bliver en afgørende del målet, og at det får betydning for friskolens »stå mål med«. Og konklusionen af dens overvejelser er, at også friskolerne skal opøve til selvvirksomhed. »Resultaterne af undervisningen kan måles ikke blot på opnåede kundskaber og færdigheder inden for det enkelte fag.«, siger betænkningen (p. 12).
107. Finn Held, 1983.

Thorstein Balle

Forstander for Den frie Lærerskole.

Uddannet lærer og cand.pæd. i pædagogik.

Har undervist på efterskole, lærerseminarium og Danmarks Lærerhøjskole – været konsulent i Undervisningsministeriet samt programmedarbejder i Danmarks Radio.

Medlem af bestyrelsen for Selskab for Dansk Skolehistorie.